

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

**ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ & ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ**

**ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ**

Μεταπτυχιακή Εργασία Ειδίκευσης

Η συμβολή των κοινωνικών συνεταιριστικών επιχειρήσεων στην αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού ευπαθών ομάδων

Καλαϊτζίδου Ραφαέλα Α.Μ: 15509

Τριμελής Επιτροπή:

Κύρτσης Αλέξανδρος-Ανδρέας, επιβλέποντας

Τσίρμπας Ιωάννης, συνεπιβλέποντας

Κουζέλης Γεράσιμος, συνεπιβλέποντας

Αθήνα, Σεπτέμβριος 2017

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία ερευνά μία διακριτή οικογένεια δομών της κοινωνικής οικονομίας, τις Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις (Κοιν.Σ.Επ.) Ένταξης στην Ελλάδα. Η ιδιαιτερότητα αυτών των μορφωμάτων, έναντι των υπόλοιπων του τρίτου τομέα, έγκειται στο γεγονός ότι αποσκοπούν στην εργασιακή αποκατάσταση των ευάλωτων κοινωνικά ομάδων μέσω της ανάπτυξης επιχειρηματικών δραστηριοτήτων. Η απόπειρα διερεύνησης αυτών των δομών δεν συνεπάγεται και την ανάδειξή τους ως αποτελεσματικότερα πολιτικά εργαλεία για την αντιμετώπιση φαινομένων αποκλεισμού από την αγορά εργασίας. Απεναντίας, επιχειρείται, μέσω της εξέτασης της εσωτερικής τους λειτουργίας, να διερευνηθεί η μέχρι τώρα συμβολή τους στην εργασιακή αποκατάσταση των ομάδων στις οποίες απευθύνονται. Προς επίτευξη αυτού του σκοπού πραγματοποιήθηκαν συνολικά 10 ημιδομημένες συνεντεύξεις με άτομα τα οποία ασχολούνται ή δουλεύουν στις Κοιν.Σ.Επ. Ένταξης στον Ν. Αττικής. Πιο συγκεκριμένα, 6 συνεντεύξεις έγιναν με διοικητικά στελέχη και 4 με εργαζόμενους των κοινωνικών αυτών επιχειρήσεων. Τα ευρήματα της εμπειρικής μελέτης αποδεικνύουν ότι η συντριπτική πλειοψηφία αυτών των δομών προσφέρει ανειδίκευτες θέσεις μερικής απασχόλησης με χαμηλά επίπεδα απολαβών.

Λέξεις κλειδιά: κοινωνική οικονομία, κοινωνική επιχείρηση, κοινωνικός αποκλεισμός, εργασιακή ένταξη

Abstract

The current dissertation examines a specific family of organizations of social economy entitled Social Cooperative Enterprises (S.C.En.) of Work Integration in Greece. The peculiarity of these organizations, in contrast with all the others of the so-called “Third System”, is that they aim to integrate vulnerable groups of people back into employability and society, through productive activity. More specifically, the attempt to analyze these forms does not indicate that they are efficient political tools towards the confrontation of the problem of exclusion from the labor market. On the contrary, the research project aims to investigate the impact of these enterprises on confronting work related exclusion.

For this purpose, ten interviews with people that are engaged in or/and work for the S.C.En. were conducted in the county of Athens. More precisely, six interviews were conducted with administrative staff and four with beneficiaries-employees of these social enterprises. The findings of the empirical part show that the vast majority of these structures offer unqualified, part-time and low-paid employment opportunities.

Key words: social economy, social enterprise, social exclusion, work integration

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	8
Πρώτο μέρος	11
Κεφάλαιο 1 Κοινωνική Οικονομία	11
Εισαγωγή	11
Οι αιτίες ανάπτυξης του τομέα της κοινωνικής οικονομίας στην Ευρώπη	11
Το πεδίο της κοινωνικής οικονομίας	13
Η προσέγγιση του Μη Κερδοσκοπικού Τομέα (non-profit sector)	16
Η προσέγγιση της Κοινωνικής Οικονομίας (Social Economy)	17
Σύγκριση θεωριών Μη Κερδοσκοπικού Τομέα (ΜΚΟ) - Κοινωνικής Οικονομίας: αποκλίσεις και συγκλίσεις	22
Η προσέγγιση της Αλληλέγγυας Οικονομίας(solidarity economy)	23
Σύνοψη.....	23
Κεφάλαιο 2	24
Κοινωνικές επιχειρήσεις	24
Το φαινόμενο των κοινωνικών επιχειρήσεων.....	24
Βασικά χαρακτηριστικά κοινωνικής επιχειρηματικότητας και κοινωνικής επιχείρησης	26
Πεδία δραστηριοποίησης των κοινωνικών επιχειρήσεων.....	29
Ανάδυση των κοινωνικών επιχειρήσεων μεταξύ των χωρών-μελών της Ευρώπης.....	30
Κοινωνικές Επιχειρήσεις Εργασιακής Ένταξης	33
Κεφάλαιο 3 Η κοινωνική οικονομία στην Ελλάδα.....	34
Θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας των Κοιν.Σ.Επ.	36
Επισκόπηση των μελετών για τις Κοινωνικές Επιχειρήσεις στην Ελλάδα.....	38
Δεύτερο μέρος.....	41
Κεφάλαιο 4 Μεθοδολογία έρευνας.....	41
Εισαγωγή	41
Σκοπός της μελέτης.....	41
Παρουσίαση ερευνητικών ερωτημάτων	42

Μεθοδολογία έρευνας.....	43
Μέθοδος και εργαλείο συλλογής δεδομένων.....	44
Σχεδιασμός οδηγού συνέντευξης.....	45
Οδηγός συνέντευξης με στελέχη.....	45
Οδηγός συνέντευξης με εργαζόμενους.....	47
Πληθυσμός έρευνας πεδίου.....	48
Πιλοτική Έρευνα.....	48
Πρόσβαση στο πεδίο.....	49
Διεξαγωγή έρευνας.....	51
Επεξεργασία δεδομένων.....	53
 Κεφάλαιο 5 Παρουσίαση αποτελεσμάτων.....	55
Εισαγωγή.....	55
Ζητήματα στοχοθεσίας.....	55
Λειτουργία κοινωνικής επιχείρησης.....	60
Ίδρυση.....	61
Παραγωγική Δραστηριότητα.....	63
Πεδία άντλησης πόρων.....	64
Η θέση και ο ρόλος των εργαζόμενων στις Κοιν.Σ.Επ. ένταξης.....	68
Λόγος στελεχών.....	68
Προφίλ και Λόγος εργαζομένων.....	72
Καταγραφή εμποδίων και θεσμικό πλαίσιο.....	75
Καταγραφή εμποδίων.....	75
Θεσμικό πλαίσιο.....	79
Συμπεράσματα.....	80
Πως η ταυτόχρονη επιδίωξη διαφορετικών -και εν πολλοίς αντιτιθέμενων- στόχων επιφέρει «ισορροπία» στην επιχείρηση;.....	81
Τι είδους εργασιακή ένταξη προωθούν οι κοινωνικές επιχειρήσεις;.....	82
 Βιβλιογραφία.....	85
Παράρτημα Ι.....	89
Παράρτημα ΙΙ.....	91

Εισαγωγή

Ο τρίτος τομέας στην Ελλάδα, μέχρι πρότινος, δεν είχε εμφανίσει τα επίπεδα ανάπτυξης άλλων ευρωπαϊκών χωρών (Χρυσάκης κ.ά. 2002). Τα τελευταία χρόνια, όμως, και ειδικά την περίοδο της κρίσης σηματοδοτήθηκε μία σημαντική αύξηση των φορέων που ανήκουν στον εν λόγω τομέα (Μη Κερδοσκοπικοί Οργανισμοί, Κοινωνικές Επιχειρήσεις κ.λπ.) (Polyzoidis 2016: 121). Συνοπτικά, η εξέλιξη αυτή θα μπορούσε να παρουσιαστεί ως το αποτέλεσμα της συστηματικής προώθησης πολιτικών συρρίκνωσης του κράτους πρόνοιας. Οι στρατηγικές διαχείρισης της οικονομικής κρίσης, στην Ελλάδα, έθεσαν ως προτεραιότητα την απομάκρυνση της κρατικής παρέμβασης από την αντιμετώπιση των κοινωνικών ζητημάτων. Το κράτος πρόνοιας, ως υπαίτιο για αυτήν την κατάσταση, συρρικνώθηκε σημαντικά και έχασε σιγά σιγά τις αρμοδιότητές του στα οριοθετημένα, μεταπολεμικά, πεδία του. Η κάλυψη αυτού του κενού προωθήθηκε μέσα από την δράση είτε του κερδοσκοπικού τομέα, είτε από τις δραστηριότητες των φορέων της κοινωνικής οικονομίας.

Σε ένα πολύ γενικό επίπεδο, θα λέγαμε, πως όλες οι δραστηριότητες που αναπτύσσονται μεταξύ του ιδιωτικού-κερδοσκοπικού τομέα και του δημόσιου συνιστούν το πεδίο του Τρίτου τομέα. Λόγω του πολυδιάστατου χαρακτήρα αυτού του «ενδιάμεσου» τομέα και της πανσπερμίας των νομικών μορφών που διέπουν τους φορείς του, δεν έχει αναπτυχθεί κάποιος ενιαίος και κοινά αποδεκτός ορισμός. Έχουν διαμορφωθεί, όμως, πολλοί επιμέρους οι οποίοι χρησιμοποιώντας διαφορετικά κριτήρια ομαδοποίησης επιχειρούν να χαρτογραφήσουν τους φορείς και τους οργανισμούς που ανήκουν σε αυτό το πεδίο. Στην παρούσα έρευνα υιοθετήσαμε τον όρο «κοινωνική οικονομία» καθώς κρίναμε πως αποτυπώνει αποτελεσματικότερα την προσέγγιση του οικονομικού στοιχείου με το αντίστοιχο κοινωνικό στους φορείς που περιλαμβάνονται σε αυτόν.

Το ερευνητικό μας ενδιαφέρον, εδώ, εξειδικεύεται στην εμφάνιση των κοινωνικών επιχειρήσεων εργασιακής ένταξης. Αποστολή αυτής της έρευνας δεν είναι να εκθειάσει τις κοινωνικές επιχειρήσεις ως δομικά αποτελεσματικότερες μορφές αντιμετώπισης του αποκλεισμού από την αγορά εργασίας ατόμων που ανήκουν στις ευπαθείς ομάδες –έναντι του δημόσιου τομέα. Ούτε να τις κατατάξει στις «εναλλακτικές» δομές της αγοράς εργασίας. Το φαινόμενο των κοινωνικών επιχειρήσεων προσεγγίζεται υπό μία κριτική σκοπιά και αποπειράται, ερευνώντας

την εσωτερική τους λειτουργία, να διερευνήσει την συμβολή τους στην εργασιακή αποκατάσταση των ομάδων στις οποίες απευθύνονται. Λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω θεωρητικές παραμέτρους προχωράμε στην διαμόρφωση του κορμού της εργασίας.

Αρχικώς, αναλύουμε τους παράγοντες που επηρέασαν την ανάπτυξη των φορέων της κοινωνικής οικονομίας σε κάθε χώρα. Η αναζήτηση των αιτιών ποικίλει αναλόγως την ιδεολογική προσέγγιση. Στη συνέχεια γίνεται λόγος για τις εννοιολογικές αποχρώσεις που έχουν αναπτυχθεί γύρω από τα ζήτσημα του ορισμού αυτού του «ενδιάμεσου» τομέα. Γίνεται γνωστό πως οι διαφορετικοί ορισμοί δεν αποτελούν συνώνυμα που χρησιμοποιούνται εναλλάξ. Αλλά κάθε ορισμός ομαδοποιεί τους φορείς με διαφορετικά κριτήρια βάση, διαμορφώνοντας έτσι ένα μοναδικό «ενδιάμεσο» τομέα που δεν μπορεί να εξομοιωθεί με τους υπόλοιπους.

Ακολούθως, επικεντρωνόμαστε στην ανάδυση του, σχετικά, νέου μορφώματος της κοινωνικής οικονομίας, την κοινωνική επιχείρηση. Εστιάζουμε την συζήτηση στα ιδιαίτερα γνωρίσματά της και στα πεδία δραστηριοποίησής της. Επίσης, ως αιτιολόγηση της ανόμοιας ανάπτυξής τους στις χώρες της Ευρώπης, παρουσιάζουμε τα αίτια δημιουργίας τους. Τέλος, κλείνουμε αυτό το κεφάλαιο με την σύνδεση του μοντέλου της κοινωνικής επιχείρησης με τις ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης φωτίζοντας τα επιμέρους νοήματα που υποκρύπτει αυτή η σύνδεση.

Εν συνεχεία εστιάζουμε στην ελληνική εμπειρία των κοινωνικών επιχειρήσεων. Μετά από μία συνοπτική παρουσίαση των παραγόντων της υπανάπτυξης του πεδίου της κοινωνικής οικονομίας στη χώρας μας σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές, προχωρήσαμε στην περιγραφή των βασικών διατάξεων νόμου 4019/2011. Ο νόμος αυτός θεσπίζει τις κοινωνικές επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης στην Ελλάδα, ή αλλιώς Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις (Κοιν.Σ.Επ.). Και, κλείνουμε, με την επισημάνση των αποτελεσμάτων προηγούμενων σχετικών ερευνών.

Όλα τα προηγούμενα αφορούν το πρώτο μέρος της εργασίας, το θεωρητικό. Στο δεύτερο μέρος επικεντρωνόμαστε στην εμπειρική διάσταση. Απώτερος στόχος, της παρούσας έρευνας, αποτελεί η διερεύνηση της συμβολής της λειτουργίας των κοινωνικών επιχειρήσεων στην αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού των ομάδων στις οποίες απευθύνονται. Στη συνέχεια ακολουθεί η εξειδίκευση του σκοπού σε επιμέρους ερωτήματα. Η παρουσίαση της μεθοδολογίας της εμπειρικής έρευνας, τα βήματα που ακολουθήθηκαν για την διεξαγωγή της έρευνας καθώς

και τα εμπόδια που εμφανίστηκαν. Το κεφάλαιο κλείνει με την παρουσίαση των αποτελεσμάτων από την επεξεργασία των πρωτογενών δεδομένων και η ερευνητική αυτή προσπάθεια ολοκληρώνεται με την απόπειρα απάντησης των ερευνητικών ερωτημάτων.

Πρώτο μέρος

Κεφάλαιο 1

Κοινωνική Οικονομία

Εισαγωγή

Αποστολή του πρώτου κεφαλαίου είναι η ανάλυση των βασικότερων παραγόντων που πυροδότησαν την ανάπτυξη οργανώσεων που εμπίπτουν στο ευρύτερο πεδίο της κοινωνικής οικονομίας. Η παρουσίαση αυτή καταγράφει τις αιτιολογικές συσχετίσεις που έχουν αναπτυχθεί από ιδεολογικά αντίθετες σχολές σκέψης. Επίσης διαφορετικές ορολογίες που έχουν αναπτυχθεί για την νοηματοδότηση του τρίτου τομέα. Υποστηρίζεται πως αυτοί οι όροι γίνονται αντιληπτοί και εξηγούνται μόνο υπό την αναγωγή τους σε ευρύτερες θεωρητικές προσεγγίσεις.

Οι αιτίες ανάδυσης του τομέα της κοινωνικής οικονομίας στην Ευρώπη

Το περιεχόμενο των αιτιών της ανάδυσης του τρίτου τομέα εξαρτάται από τη συγκεκριμένη ιδεολογική αφετηρία της θεωρητικής προσέγγισης. Σύμφωνα με τους Αδάμ και Παπαθεοδώρου (2010: 8) υπάρχουν δύο θεωρητικές ερμηνείες, οι οποίες πηγάζουν από δύο διαφορετικές ιδεολογικές τοποθετήσεις, που εξηγούν την ύπαρξη του τρίτου τομέα.

Η πρώτη ερμηνεία πηγάζει από την νεοκλασική οικονομική θεωρία. Η προσέγγιση του «μη κερδοσκοπικού τομέα» θεμελιώνεται θεωρητικά σε αυτήν την θεωρία. Σύμφωνα με τους υποστηρικτές της (Hansmann 1987, Weisbord 1988) η αποτυχία της αγοράς λόγω ανεπαρκούς πληροφόρησης και του κράτους, το οποίο λόγω του ψηφοθηρικού του χαρακτήρα αγνοεί ή δεν καλύπτει επαρκώς τις ιδιαίτερες ανάγκες κάποιων κοινωνικών ομάδων, οδήγησε στην εμφάνιση του τρίτου τομέα της οικονομίας (Evers and Laville 2004: 20). Με αυτόν τον τρόπο τα άτομα που ανήκουν σε αυτές τις (μειοψηφούσες) ομάδες ή τα άτομα που θεωρούν πως πρέπει να παρέχονται ικανοποιητικότερες υπηρεσίες σε αυτές τις ομάδες πληθυσμού τάσσονται υπέρ της δημιουργίας ενός μη κερδοσκοπικού οργανισμού (Αδάμ και Παπαθεοδώρου 2010: 15). Η θεωρία αυτή συνδέει την ύπαρξη ΜΚΟ με τον βαθμό ετερογένειας κάθε τοπικής κοινωνίας ή

χώρας και υποστηρίζει ότι όσο πιο ετερογενής είναι ο πληθυσμός τόσο περισσότερες ΜΚΟ θα δημιουργούνται για να αντιμετωπίσουν τις ιδιαίτερες κοινωνικές ανάγκες (Evers and Laville 2004: 21). (θα προσθέσω)

Η δεύτερη ερμηνεία, η οποία υιοθετείται από την ευρωπαϊκή προσέγγιση, υποστηρίζει πως η εμφάνιση των φορέων της κοινωνικής οικονομίας αποτελεί άμεση απόρροια της κρίσης του κράτους πρόνοιας, που εμφανίστηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1970, και συνδέει την ανάπτυξη της κοινωνικής οικονομίας με την ιστορική διαδρομή των «καθεστώτων κράτους πρόνοιας» (welfare regimes¹) (Defourny and Nyssens 2010, Defourny et. al. 2001, Evers and Laville 2007, Defourny and Pestoff 2008). Ουσιαστικά, διακρίνονται τρεις διαφορετικές τροχιές ανάπτυξης της κοινωνικής οικονομίας αντίστοιχα με τα τρία είδη καθεστώτων πρόνοιας.. Πρώτον στις χώρες που θεσπίστηκε η καθολική πρόσβαση στις κοινωνικές παροχές στη βάση της ιδιότητας του πολίτη, οι φορείς της κοινωνικής οικονομίας εξάντλησαν την δραστηριοποίησή τους σε ρόλο εκφραστή συμφερόντων ή σε τομείς που δεν παρείχε υπηρεσίες το κράτος (για παράδειγμα στην περίπτωση της Σουηδίας τέτοιοι οργανισμοί αναπτύχθηκαν στον τομέα του αθλητισμού και του πολιτισμού) (Γεωρμάς 2013: 28).

Στην δεύτερη κατηγορία, στο συντηρητικό-κορπορατιστικό μοντέλο, εμφανίζεται η παρείσφρηση των οργανώσεων της κοινωνικής οικονομίας στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών. Η ανάπτυξη των κοινωνικών πολιτικών και παροχή των κοινωνικών ωφελειών συνδέεται με την θέση του ατόμου στην αγορά εργασίας. Υπό αυτό το πλαίσιο, οι ανάγκες των ατόμων που βρίσκονταν εκτός αγοράς εργασίας καλύπτονταν είτε από την οικογένεια είτε από την κοινωνική οικονομία. Οι φορείς της τελευταίας, στην περίπτωση της Γερμανίας, αντιμετωπίστηκαν με ευνοϊκό τρόπο από το κράτος, το οποίο εξασφάλισε την προνομιακή χρηματοδότησή τους (Γεωρμάς 2013: 29). Και, τέλος, στην τελευταία ομάδα ανήκουν οι χώρες που εμφάνισαν χαμηλά αριθμό οργανώσεων αυτού του ενδιάμεσου τομέα, ως συνέπεια του κομματικού και

¹ Σύμφωνα με την συγκριτική μελέτη του Esping Andersen μπορούμε να διακρίνουμε τρία είδη «καθεστώτων κράτους πρόνοιας», το «φιλελεύθερο», το «συντηρητικό-κορπορατιστικό» και το «σοσιαλδημοκρατικό». Τα κριτήρια κατηγοριοποίησης είναι πρώτον, το επίπεδο «αποεμπορευματοποίησης» που επιφέρει η κατοχύρωση των κοινωνικών δικαιωμάτων (η έννοια της «από-εμπορευματοποίησης» αναφέρεται στη δυνατότητα των κοινωνικών δικαιωμάτων να προσφέρουν καθολικότητα πρόσβασης στις κοινωνικές παροχές και αξιοπρεπές βιοτικό επίπεδο ακόμα και σε συνθήκες όπου ένας πολίτης δεν εργάζεται (Petmesidou 2006: 12)). Δεύτερον, η επιρροή του κράτους πρόνοιας στην κοινωνική στρωμάτωση. Και τρίτον, «*οι σχέσεις που διαμορφώνονται ανάμεσα στο κράτος, την αγορά και την οικογένεια σε ό,τι αφορά την παροχή κοινωνικής προστασίας*» (Πετμεζίδου 2014: 58-59)

πελατειακού συστήματος το οποίο καθόρισε σημαντικά την φυσιολογία του κράτους πρόνοιας (Γεωρμάς 2013: 29).

Επιπλέον, ο Moulaert και Ailenei (2005) (υποστηρικτές της προσέγγισης της αλληλέγγυας οικονομίας) θεωρούν πως η (επαν-) εμφάνιση των μορφωμάτων της κοινωνικής οικονομίας συνδέεται ιστορικά με περιόδους κοινωνικοοικονομικών κρίσεων. Θεωρούν ότι η κοινωνική οικονομία, σε αυτές τις περιόδους, συνιστά μία δίοδο ανταπόκρισης στην μη κάλυψη των αναγκών από το κράτος και την αγορά. Υπό αυτό το πλαίσιο πρότειναν τον διαχωρισμό μεταξύ της «παλιάς κοινωνικής οικονομίας» η οποία αναπτύχθηκε προπολεμικά², και της μεταπολεμικής κοινωνικής οικονομίας. Μεταπολεμικά, δραστηριότητες της κοινωνικής οικονομίας θεσμοθετήθηκαν και ενσωματώθηκαν στις πολιτικές του κράτους πρόνοιας (Moulaert and Ailenei 2005: 2041). Σε αυτήν την περίοδο οι εν λόγω συγγραφείς με γνώμονα την εμφάνιση κρίσεων σκιαγραφούν δύο περιόδους ανάπτυξης του τομέα της κοινωνικής οικονομίας: η πρώτη εκτείνεται μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και η δεύτερη από το 1980 μέχρι σήμερα. Κατά την πρώτη περίοδο οι πρωτοβουλίες της κοινωνικής οικονομίας καλλιεργήθηκαν από την ανάγκη οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας υπό διαφορετικό τρόπο, η οποία θα συνδυάζει την συνεταιριστική παράδοση με οικολογικές αρχές και θα προωθεί την κοινωνική συνοχή. Ενώ την δεύτερη περίοδο, τα υψηλά ποσοστά της φτώχειας και της ανεργίας στα οποία ο δημόσιος τομέας αδυνατούσε να καλύψει, λόγω της συρρίκνωσης του κράτους πρόνοιας, οδήγησαν τους πολίτες στην αναζήτηση άλλων, εναλλακτικών λύσεων. Υπό αυτό το πλαίσιο στράφηκαν προς τον τομέα της κοινωνικής οικονομίας. Οι δραστηριότητες της κοινωνικής οικονομίας αποσκοπούσαν στην κοινωνική και οικονομική ένταξη των αποκλεισμένων ατόμων (Moulaert and Ailenei 2005: 2041).

Το πεδίο της κοινωνικής οικονομίας

² Χρονολογείται από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα μέχρι το 1932. Για μία πιο λεπτομερή ανάλυση δείτε στο: Moulaert F., Ailenei O. (2005), “Social Economy, Third Sector and Solidarity Relations: A Conceptual Synthesis from History to Present”, *Urban Studies* 42:11, 2037-2053

Όπως στην περίπτωση της ανάλυσης των παραγόντων ανάπτυξης του τομέα της κοινωνικής οικονομίας έτσι και στην προσπάθεια εννοιολογικής αποσαφήνισης του εν λόγω τομέα έχει αναπτυχθεί μία πλούσια βιβλιογραφία. Ο όρος «τρίτος τομέας» ή «τρίτο σύστημα» της οικονομίας³ αποτελεί έναν όρο «ομπρέλα» και χρησιμοποιείται προκειμένου να περιγράψει την ύπαρξη μορφωμάτων τα οποία δεν ανήκουν ούτε στον ιδιωτικό (κερδοσκοπικό) ούτε και στον δημόσιο τομέα (Defourny 2001: 2). Σύμφωνα με τους Moulaert και Ailenei (2005) ο όρος αυτός έλκει την προέλευσή του πολλούς αιώνες πίσω, καθώς σχετικά παρόμοια εγχειρήματα μπορούν να εντοπιστούν στην αρχαία Ελλάδα, μέσα από την συγκέντρωση χρημάτων για τελετουργικές και νεκρικές τελετές, καθώς και στην αρχαία Ρώμη, με την χρηματοδότηση συλλόγων βιοτεχνών. Εν συνέχεια, ο τομέας αυτός γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση κατά τον 18^ο τον 19^ο αιώνα με την ανάπτυξη συνεταιρισμών, εταιρειών αλληλοβοήθειας και φιλανθρωπικών σωματείων κυρίως στην Γαλλία και την Μεγάλη Βρετανία⁴ (Defourny and Develtere 1997).

Όμως, η συστηματική μελέτη και προσπάθεια οριοθέτησης αυτού του πεδίου ξεκινάει από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, και πιο συγκεκριμένα το 1976 στην Αμερική με τις εργασίες της επιτροπής Filer και το πρόγραμμα του πανεπιστημίου του Γέιλ, «Πρόγραμμα για τους Μη Κερδοσκοπικούς Οργανισμούς» (Χρυσάκης κ.ά., 2002: 32, Laville and Nyssens 2001: 312). Αυτό το πρόγραμμα με την συμμετοχή 150 ερευνητών αποτέλεσε την πρώτη απόπειρα προσδιορισμού του θεωρητικού πλαισίου των μη κερδοσκοπικών οργανισμών και γενικότερα του μη κερδοσκοπικού τομέα (Defourny 2001: 3).

Πιο συγκεκριμένα στην διεθνή βιβλιογραφία παρατηρείται συχνά η χρήση πέντε βασικών όρων: *Τρίτος Τομέας*, *Τρίτο Σύστημα*, *Μη Κερδοσκοπικός Τομέας*, *Κοινωνική Οικονομία* και *Αλληλέγγυα Οικονομία*. Ωστόσο, κανένας από τους παραπάνω όρους δεν χαίρει καθολικής αναγνώρισης από την ακαδημαϊκή κοινότητα, καθώς αδυνατεί να συμπεριλάβει την ποικιλία των οργανώσεων που αναπτύσσονται στο επονομαζόμενο «τρίτο σύστημα» (Στραβοσκούφης και Γεωργιάς 2013: 138, Κώστας 2014: 31). Αυτή η ποικιλία ορισμών δεν είναι μεθοδολογικά ουδέτερη καθώς, όπως θα δούμε παρακάτω, ο κάθε ορισμός αντανακλά

³ Διεθνώς έχουν αναπτυχθεί και άλλοι ορισμοί προκειμένου να περιγράψουν τέτοιου είδους κοινωνικοοικονομικά μορφώματα, όπως μη κερδοσκοπικός τομέας ή αλληλέγγυα οικονομία ή κοινωνική οικονομία. Όροι οι οποίοι θα αναλυθούν σε επόμενα κεφάλαια.

⁴ Επειδή μία αναλυτική ιστορική ανασκόπηση της ανάπτυξης του τρίτου τομέα δεν συμπεριλαμβάνεται στους σκοπούς της παρούσας εργασίας, για λεπτομερέστερη ανάλυση μπορείτε να ανατρέξετε στο Moulaert F., Ailenei O. (2005), "Social Economy, Third Sector and Solidarity Relations: A Conceptual Synthesis from History to Present", *Urban Studies* 42:11, 2037-2053.

διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις και προσανατολίζεται σε διαφορετικές αιτιακές σχέσεις αυτού του φαινομένου (Αδάμ και Παπαθεοδώρου 2010: 11). Ο όρος τρίτος τομέας έχει ευρεία αποδοχή από υποστηρικτές των περισσότερων θεωρητικών προσεγγίσεων (Αδάμ και Παπαθεοδώρου 2010: 11) και έχει οριστεί από τον Defourny και τον Monzon Campos (1992) ως το τμήμα των δραστηριοτήτων της εγχώριας οικονομίας το οποίο δεν ανήκει ούτε στον ιδιωτικό ούτε στον δημόσιο τομέα, βασίζεται στην ελεύθερη συμμετοχή των μελών στις οργανώσεις του και καλύπτει διάφορες θεσμικές μορφές (συνεταιρισμοί, εταιρείες αλληλοβοήθειας, φιλανθρωπικά ιδρύματα και ενώσεις).

Γενικά, οι οργανώσεις της κοινωνικής οικονομίας βασίζονται στην παροχή υπηρεσιών προς τα μέλη τους και την κοινωνία παρά στην επιδίωξη κέρδους, έχουν ανεξάρτητη διοίκηση, εφαρμόζουν δημοκρατικές διαδικασίες στη λήψη αποφάσεων και αποδίδουν προτεραιότητα στα άτομα και την εργασία έναντι του κεφαλαίου (Ζιώμας 2002).

Διεθνώς δύο είναι οι κυρίαρχες θεωρητικές προσεγγίσεις του τρίτου τομέα της οικονομίας, οι οποίες με τη σειρά τους προσδιορίζουν εννοιολογικά τους όρους που χρησιμοποιούνται στα επίσημα κείμενα διεθνών και ευρωπαϊκών οργανισμών και στις στατιστικές μελέτες (Χρυσάκης κ.ά., 2002: 33). Η πρώτη θεωρητική προσέγγιση δομείται γύρω από την έννοια του «Μη Κερδοσκοπικού Τομέα», η οποία συνδέεται με την αγγλοσαξονική παράδοση και αντανakλά την ιστορικότητα της φιλανθρωπικής και της εθελοντικής παράδοσης σε Ηνωμένες Πολιτείες και Μεγάλη Βρετανία (Αδάμ και Παπαθεοδώρου 2010: 12). Ενώ η έννοια της «Κοινωνικής Οικονομίας», προερχόμενη από την Γαλλία, προσδιορίζει την δεύτερη θεωρητική προσέγγιση και παραπέμπει στην συνεταιριστική παράδοση της ηπειρωτικής Ευρώπης (Defourny 2010: 3). Η ευρωπαϊκή προσέγγιση τοποθετεί τους φορείς της κοινωνικής οικονομίας στον ενδιάμεσο χώρο μεταξύ του κερδοσκοπικού τομέα και του κράτους. Εν αντιθέσει με την αγγλοσαξονική προσέγγιση που αναγνωρίζει πολλές από τις οργανώσεις της κοινωνικής οικονομίας -όπως τις κοινωνικές επιχειρήσεις και τους συνεταιρισμούς- ως υποσύνολο του ιδιωτικού-αγοραίου τομέα.

Η προσέγγιση του Μη Κερδοσκοπικού Τομέα (non-profit sector)

Η ύπαρξη αυτής της ανομοιογένειας στον εννοιολογικό προσδιορισμό μεταξύ των Ηνωμένων Πολιτειών και της Ευρώπης οφείλεται στην διαφορετική εμπειρία των δύο περιοχών (Γεωρμάς 2013: 16). Οι ρίζες της προσέγγισης του «μη κερδοσκοπικού τομέα»⁵ συνδέονται ιστορικά με τις ιδέες της φιλανθρωπίας και της αγαθοεργίας που ήταν βαθιά ριζωμένες στη Μεγάλη Βρετανία και τις Ηνωμένες Πολιτείες. Είναι εμπειρικά προσανατολισμένη και δίνει προτεραιότητα στην ιδιωτική πρωτοβουλία έναντι της συλλογικής διάστασης (Αδάμ και Παπαθεοδώρου 2010: 12). Γενικότερα, περιλαμβάνει μόνο τις ιδιωτικές οργανώσεις στις οποίες απαγορεύεται η διανομή τυχόν πλεονασμάτων σε άτομα που τις ίδρυσαν ή τις ελέγχουν ή τις χρηματοδοτούν (CIREC 2013: 21).

Ένας ευρέως αποδεκτός ορισμός του μη κερδοσκοπικού τομέα⁶ καθιερώθηκε δια μέσου της διεθνής συγκριτικής μελέτης του πανεπιστημίου John Hopkins των ΗΠΑ που ξεκίνησε το 1990 με τίτλο: «Συγκριτικό Πρόγραμμα Μη Κερδοσκοπικού Τομέα» (Salamon and Anheier 1994, Salamon et al., 1999). Σύμφωνα με τα συμπεράσματα αυτής της έρευνας, ο μη κερδοσκοπικός τομέας απαρτίζεται από τυπικές οργανώσεις με θεσμική υπόσταση οι οποίες θα πρέπει να πληρούν τα παρακάτω χαρακτηριστικά. Πρώτον να είναι ιδιωτικές, και όχι μέρος της δημόσιας διοίκησης, δεύτερον να είναι αυτοκυβερνώμενες, και όχι φορέας κάποιου άλλου οργανισμού. Τρίτον, η απόκτηση ιδιότητας μέλους να είναι εθελοντική και τελευταίο, και πιο ουσιώδες, τα όποια πλεονάσματα δημιουργούνται από τη λειτουργία του οργανισμού να επανατοποθετούνται σε αυτόν (Γεωρμάς 2013: 17, Χρυσάκης κ.ά., 2002: 38). Το τελευταίο κριτήριο, δηλαδή ο περιορισμός της διανομής κερδών (non-distribution constraint) είτε στα μέλη, είτε στους διαχειριστές του οργανισμού, ουσιαστικά αποτελεί την ειδοποιό διαφορά των οργανισμών του «τρίτου τομέα» έναντι των υπολοίπων (Defourny 2001: 8).

Συμπερασματικά, λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω κριτήρια, ιδίως το τελευταίο, η σκιαγράφηση των φορέων του «τρίτου τομέα», πρώτον, αποκλείει τους συνεταιρισμούς –οι

⁵ Μεταξύ της αγγλοσαξονικής προσέγγισης έχει δημιουργηθεί μία εννοιολογική διαφοροποίηση όσον αφορά τους «non-profit» και «not-for-profit» οργανισμούς. Αν και οι δύο καθορίζονται από την αρχή της μη μεγιστοποίησης κέρδους, στην πρώτη περίπτωση η δημιουργία κέρδους είναι παράνομη και τα πλεονάσματα θα πρέπει να κατανέμονται αυτόματα στις προβλεπόμενες από το νόμο δραστηριότητες του οργανισμού. Εν αντιθέσει, με την δεύτερη περίπτωση όπου τα κέρδη μοιράζονται μεταξύ των μελών-συμμετεχόντων (shareholders) (Moulaert and Ailenei 2005: 2043).

⁶ Χρησιμοποιείται αντί του όρου «τρίτος τομέας» ή «τρίτο σύστημα» της οικονομίας.

οποίοι αν και σε χαμηλότερο αριθμό από την Ευρώπη, υπάρχουν στις Ηνωμένες Πολιτείες. Ενώ, περικλείει πολλά πανεπιστήμια και νοσοκομεία των Ηνωμένων Πολιτειών. Επίσης, αναγνωρίζει πολλά ιδρύματα ως φορείς του «τρίτου τομέα». Και, τέλος, τοποθετεί το, σχετικά πρόσφατο, μόρφωμα των κοινωνικών επιχειρήσεων στον χώρο της οικονομίας της αγοράς –ενώ στην Ευρώπη ανήκει στο χώρο της κοινωνικής οικονομίας (Γεωργιάδης 2013: 17).

Η προσέγγιση της Κοινωνικής Οικονομίας (Social Economy)

Ο όρος της κοινωνικής οικονομίας είναι ευρέως διαδεδομένος στην περιοχή της Ευρώπης και έχει υιοθετηθεί από όλα τα θεσμικά όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε). Επίσης, στην ευρωπαϊκή συζήτηση η εν λόγω έννοια αντικαθιστά ή χρησιμοποιείται εναλλακτικά με την έννοια του τρίτου τομέα. Υπό αυτό το πλαίσιο, η χρήση των δύο εννοιών από εδώ και πέρα θα περικλείει οργανώσεις στις οποίες το κερδοσκοπικό συμφέρον υπόκειται σε περιορισμούς και δίνεται προτεραιότητα στην καλλιέργεια αξιών όπως, της αλληλεγγύης και της συναδελφικότητας και στην κάλυψη κοινωνικών αναγκών, παρά στην οικονομική απόδοση των μεμονωμένων επενδύσεων (Laville and Nyssens 2001: 312).

Η κοινωνική οικονομία περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων, πρωτοβουλιών και μορφωμάτων (τόσο θεσμικών όσο και άτυπων) (Ντούλια 2015: 33). Καλύπτουν κοινωνικές, οικονομικές, περιβαλλοντολογικές και πολιτιστικές ανάγκες αναπτύσσοντας δράσεις με στόχο την ένταξη στην αγορά εργασίας των ευπαθών κοινωνικά ομάδων, παροχή υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, προώθηση της τοπικής ανάπτυξης, προστασία του περιβάλλοντος κ.λπ (Ντούλια 2015: 29). Σε αντίθεση με την αμερικανική προσέγγιση, η προσέγγιση της κοινωνικής οικονομίας αντιλαμβάνεται αυτόν τον τομέα της οικονομίας ως, συμπληρωματικό, τμήμα του κράτους πρόνοιας (Evers and Laville 2007: 14).

Ο όρος αυτός υποδηλώνει δραστηριότητες που κινητοποιούν οικονομικούς πόρους προκειμένου να ικανοποιήσουν κοινωνικές ανάγκες (Moulaert and Ailenei 2005: 2042). Πιο συγκεκριμένα, ο όρος κοινωνική οικονομία αναφέρεται στον ενδιάμεσο χώρο της οικονομίας, ανάμεσα στην αγορά και στο κράτος, στον οποίο διεξάγονται οικονομικές δραστηριότητες με σκοπό την ικανοποίηση αναγκών των ατόμων που έχουν ειδικά προβλήματα (όπως για ανέργους και μακροχρόνια ανέργους, άστεγους, άνεργους μετανάστες, εξαρτημένα άτομα, άτομα ειδικές

ανάγκες κ.ά.) (Χρυσάκης κ.ά., 2002: 33). Κατά πολλούς ερευνητές (Evers and Laville 2007: 11, Defourny 2001, Χρυσάκης κ.ά., 2002: 32) η ανάπτυξη των φορέων της κοινωνικής οικονομίας πραγματοποιείται προκειμένου να καλύψει κοινωνικές ανάγκες που δεν ικανοποιούνται ούτε από το κράτος, ούτε από τον ιδιωτικό τομέα. Υπό αυτό το πλαίσιο, η εισαγωγή του εν λόγω όρου αποτυπώνει αποτελεσματικότερα την προσέγγιση της οικονομικής αποστολής με την αντίστοιχη κοινωνική στις οργανώσεις που βρίσκονται στο εσωτερικό της (Στραβοσκούφης, Γεωμάς 2013: 138).

Επιπλέον, σημαντική συζήτηση έχει γίνει γύρω από τη σύνδεση του κοινωνικού κεφαλαίου⁷ με τη λειτουργία των κοινωνικών επιχειρήσεων. Ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των κοινωνικών επιχειρήσεων είναι η δυνατότητά τους να κινητοποιούν διάφορους μορφές κοινωνικού κεφαλαίου, όπως είναι η στήριξη των εθελοντών, οι δωρεές και η βοήθεια από την τοπική κοινότητα. Ωστόσο, ο οικονομικός ρόλο αυτών των πόρων, οι οποίοι δεν είναι ούτε οικονομικό φυσικό ή ανθρώπινο κεφάλαιο, καθίσταται για τις κοινωνικές επιχειρήσεις καθίσταται πολύ σημαντικός (Laville and Nyssens 2001: 234-236). Εν ολίγοις, το κοινωνικό κεφάλαιο, ενώ στις κερδοσκοπικές επιχειρήσεις χρησιμοποιείται για να διευρύνει τα οικονομικά συμφέροντα, στις κοινωνικές επιχειρήσεις διαμορφώνεται σε προγράμματα που εμπεριέχουν τη διάσταση της υπηρεσίας προς την κοινότητα.

Επίσης οι οργανώσεις της κοινωνικής οικονομίας προσανατολίζονται στην ενίσχυση της απασχόλησης (δημιουργία νέων θέσεων εργασίας με τους εργατικούς συνεταιρισμούς και της κοινωνικές επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης) και στην αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού (προσανατολισμός των υπηρεσιών στις ευπαθείς ομάδες του πληθυσμού, υπηρεσίες εργασιακής ένταξης) καθώς και στην τοπική ανάπτυξη (Defourny and Pestoff 2008: 4). Όσον αφορά την τελευταία στοχοθεσία, επισημαίνεται ότι η κοινωνική οικονομία προωθεί πολιτικές αποκέντρωσης με έμφαση την ανάπτυξη της τοπικής οικονομίας, καθώς οι φορείς τους γνωρίζουν καλύτερα τις ιδιαιτερότητές της εκάστοτε περιοχής και μπορούν να κινητοποιήσουν

⁷ Ο όρος κοινωνικό κεφάλαιο, αν και ευρύτατα διάσπαρτος στην βιβλιογραφία, παραμένει κάπως ασαφής. Από τους πρώτους που χρησιμοποίησαν αυτόν τον όρο είναι οι Coleman και Putnam. Από την μία ο Coleman, υπό κοινωνιολογική σκοπιά, ορίζει το κοινωνικό κεφάλαιο «ως τη δέσμη των πόρων που ενυπάρχουν στις οικογενειακές σχέσεις και στον κοινωνικό οργανισμό της κοινότητας και είναι χρήσιμες για την προσωπική ή κοινωνική ανάπτυξη ενός ατόμου» (Laville and Nyssens 2001: 233). Από την άλλη ο Putnam επιχειρεί να συνδέσει το κοινωνικό κεφάλαιο με τις επιχειρηματικές δραστηριότητες.

και να αξιοποιήσουν άμεσα την δυναμική την τοπικής κοινότητας (Αδάμ και Παπαθεοδώρου 2010: 21).

Όπως σημειώνει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2013: 21) ειδοποιός διαφορά μεταξύ των φορέων της κοινωνικής οικονομίας και των συμβατικών επιχειρήσεων εδράζεται στο ότι ο κεντρικός στόχος των δραστηριοτήτων τους δεν εξαντλείται στην επιδίωξη κέρδους και την διανομή του στους μετόχους του. Αντιθέτως, αποσκοπούν στην εκπλήρωση πολλαπλών στόχων όπως είναι η παροχή υπηρεσιών κοινωνικής προστασίας (υγείας, πρόνοιας, ασφάλισης), η κάλυψη κοινωνικών αναγκών που δεν ικανοποιούνται επαρκώς (όπως η φροντίδα παιδιών) και η δημιουργία νέων θέσεων εργασίας (αγροτικοί και κοινωνικοί συνεταιρισμοί) (Evers and Laville 2007: 13, Κώστας 2014: 35). Πρόκειται για έναν τομέα όπου πέρα από οικονομικές και επιχειρηματικές αξίες κυριαρχούν και κοινωνικές, όπως είναι η αλληλεγγύη, η συλλογικότητα και η συνεργασία. Ειδικότερα, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2013: 22) κάνει λόγο για έναν ενδιάμεσο τομέα της οικονομίας όπου χαρακτηρίζεται από την προτεραιότητα που δίνει στο άτομο και στην εργασία έναντι του κεφαλαίου, από εθελούσιο και ανοιχτό σύστημα συμμετοχής των μελών και από την άσκηση δημοκρατικού ελέγχου από τα μέλη του.

Το Διεθνές Κέντρο Έρευνας και Πληροφόρησης για τη Δημόσια, Κοινωνική και Συνεργατική Οικονομία (CIRIEC) το 2007, εκπόνησε έκθεση στην οποία ορίζει την κοινωνική οικονομία ως *«ένα σύνολο από ιδιωτικές και οργανωμένες επιχειρήσεις, που λειτουργούν αυτόνομα ως προς τη λήψη αποφάσεων και επιτρέπουν ελεύθερα τη συμμετοχή ενδιαφερομένων ατόμων. Οι επιχειρήσεις αυτές δημιουργήθηκαν για να καλύψουν τις ανάγκες των μελών τους διαμέσου της αγοράς, με την παραγωγή και παροχή προϊόντων και υπηρεσιών αντίστοιχα. Σε αυτές, η διαδικασία λήψης αποφάσεων και η διανομή κερδών ή πλεονασμάτων μεταξύ των μελών δεν συνδέονται άμεσα με το κεφάλαιο ή τις εισφορές των μελών, ενώ τα μέλη αυτά, διαθέτουν από μία ψήφο. Η κοινωνική οικονομία συμπεριλαμβάνει επίσης, ιδιωτικές και τυπικά δομημένες οργανώσεις, οι οποίες είναι αυτόνομες ως προς τη λήψη αποφάσεων, επιτρέπουν την ελεύθερη συμμετοχή ενδιαφερομένων μερών, προσφέρουν μη εμπορευματικές υπηρεσίες και τα πλεονάσματά των οποίων δεν επιτρέπεται να τα οικειοποιούνται οι οικονομικοί παράγοντες που τις δημιουργούν, ελέγχουν ή χρηματοδοτούν»*.

Οι δραστηριότητες της κοινωνικής οικονομίας προσεγγίζονται από δύο, αλληλοσυμπληρούμενες, προσεγγίσεις. Η πρώτη ονομάζεται «θεσμική ή νομική» προσέγγιση

και αποσκοπεί στην κατηγοριοποίηση των μορφωμάτων της κοινωνικής οικονομίας βάσει του νομικού τους καθεστώ. Ενώ, η δεύτερη οπτική γωνία δίνει έμφαση στις κοινές αρχές που διέπουν την λειτουργία αυτών των μορφωμάτων και ονομάζεται «κανονιστική» ή «ηθική» (Κρατσιώτη 2010: 3, Χρυσάκης κ.ά., 2002: 34, Defourny 2001: 4).

Σύμφωνα με την πρώτη προσέγγιση οι επιχειρήσεις και οι οργανισμοί της κοινωνικής οικονομίας μπορούν να ομαδοποιηθούν σε τρεις μεγάλες κατηγορίες⁸: τις επιχειρήσεις συνεταιριστικού τύπου, τους οργανισμούς τύπου «εταιρίας ή κοινωνίες αλληλοβοήθειας» ή «αλληλασφαλιστικοί οργανισμοί»⁹ και τις διάφορες ενώσεις οικονομικής δραστηριότητας ή σωματεία (Κρατσιώτη 2010: 3, Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2013: 25).

Οι συνεταιρισμοί χαρακτηρίζονται από διοικητική αυτοτέλεια, στηρίζονται στην εθελοντική συμμετοχή των μελών τους και χαρακτηρίζονται από την ισότητα μεταξύ των μελών στο δικαίωμα ψήφου και στη λήψη αποφάσεων με βάση την αρχή της πλειοψηφίας και την ισότιμη διανομή των πλεονασμάτων. Αυτή η μορφή οργάνωσης είναι διαδεδομένη στους τομείς της γεωργικής παραγωγής, της βιομηχανίας, των τραπεζών και του εμπορίου.

Οι εταιρείες αλληλοβοήθειας δημιουργήθηκαν, κυρίως τον 19^ο αιώνα, προκειμένου να προστατεύσουν τους εργαζόμενους από τους κινδύνους της ασθένειας, των γηρατειών και της ανικανότητας για εργασία. Ως εκ τούτου, με την θεσμοθέτηση των συστημάτων κοινωνικής προστασίας πολλές τέτοιες εταιρείες είτε τέθηκαν στο περιθώριο (όπως στην Ιταλία), είτε συμπεριλήφθηκαν στο δημόσιο σύστημα ασφάλισης (όπως στην Γαλλία και Γερμανία). Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια λόγω της αυστηροποίησης των κριτηρίων κοινωνικής ασφάλισης πολλές κοινωνικές ομάδες του πληθυσμού αποκλείονται από τις υπηρεσίες της κοινωνικής ασφάλισης. Γεγονός το οποίο επέφερε την επανάκαμψη των αλληλασφαλιστικών εταιρειών οι οποίοι λειτουργούν συμπληρωματικά ως προς το δίκτυ ασφαλείας που παρέχουν οι δημόσιοι θεσμοί (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2013: 25).

Τα σωματεία περιλαμβάνουν όλες τις άλλες μορφές ελεύθερης ένωσης προσώπων (όπως εθελοντικές οργανώσεις) εμφανίζονται στην παροχή υπηρεσιών υγείας και πρόνοιας, τον

⁸ Οι τρεις αυτές μεγάλες «οικογένειες» οργανισμών υποστηρίζεται ότι συναντώνται σχεδόν σε όλες τις χώρες της Ευρώπης (Defourny 2001: 4).

πολιτισμό και την προστασία του περιβάλλοντος, τον αθλητισμό και την αναψυχή, την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων κλπ. (Χρυσάκης κ.ά., 2002: 35, Κώστας 2014: 50).

Επίσης, άλλος ένας φορέας της κοινωνικής οικονομίας είναι αυτή των (κοινωφελών) ιδρυμάτων. Τα ιδρύματα στοχεύουν κυρίως στην προώθηση κοινωνικών, θρησκευτικών, εκπαιδευτικών ή διάφορων γενικού συμφέροντος δραστηριοτήτων. Μπορούν να προσλάβουν την οργανωτική μορφή φιλανθρωπικών ιδρυμάτων ή θρησκευτικών οργανώσεων (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2013: 26). Διοικούνται από διαχειριστές και τα κεφάλαιά τους παρέχονται κυρίως από δωρεές και κληροδοτήματα.

Η δεύτερη προσέγγιση της κοινωνικής οικονομίας αποπειράται, αφενός μεν, να αναδείξει τους λόγους που συγκεκριμένες επιχειρήσεις και οργανισμοί διαφορετικοί μεταξύ τους προσανατολίζονται στην επίτευξη του ίδιου στόχου, αφετέρου δε, να υπογραμμίσει τα στοιχεία που διακρίνουν αυτά τα μορφώματα από τα αντίστοιχα του κερδοσκοπικού και του δημόσιου τομέα.

Ο ορισμός ο οποίος χρησιμοποιείται στις περισσότερες χώρες και συνδυάζει τις προηγούμενες δύο προσεγγίσεις είναι ο παρακάτω (Defourny 2001: 6):

«Η κοινωνική οικονομία περιλαμβάνει οικονομικές δραστηριότητες που αναλαμβάνονται από επιχειρήσεις και οργανισμούς κυρίως συνεταιρισμούς, κοινωνίες αλληλοβοήθειας και σωματεία (ενώσεις), η ίδρυση και η λειτουργία των οποίων διέπεται από τις ακόλουθες αρχές:

- *Σκοπό έχουν κυρίως την παροχή υπηρεσιών προς τα μέλη τους ή την κοινωνία, παρά την επίδιωξη κέρδους.*
- *Οργανώνονται και δραστηριοποιούνται βάση ανεξάρτητης διοίκησης.*
- *Εφαρμόζουν δημοκρατική διαδικασία λήψης αποφάσεων.*
- *Αποδίδουν προτεραιότητα στα άτομα και την εργασία έναντι του κεφαλαίου κατά τη διανομή του εισοδήματος.»*

Η δεύτερη αρχή, η αρχή της ανεξαρτησίας, αποτελεί το βασικό στοιχείο διάκρισης των μορφωμάτων της κοινωνικής οικονομίας από τις οικονομικές δραστηριότητες του δημόσιου τομέα. Επιπλέον, η δημοκρατική λήψη αποφάσεων υποδηλώνει ότι η θέση του μέλους στη

διαδικασία λήψης αποφάσεων δεν συνδέεται με το μερίδιο κεφαλαίου που έχουν (εφαρμογή της αρχής «ένα άτομο μία ψήφος») (Χρυσάκης κ.ά., 2002: 37).

Αξίζει να σημειωθεί ότι παρά την ποικιλομορφία των οργανισμών της κοινωνικής οικονομίας, οι κεντρικές αρχές που καθορίζουν και διέπουν την λειτουργία της είναι «η ελεύθερη συμμετοχή των μελών της σε μία συλλογική προσπάθεια που βασίζεται στις αρχές της αλληλεγγύης και του δημοκρατικού ελέγχου» (Moulaert and Aillenei 2005: 2043).

Σύγκριση θεωριών Μη Κερδοσκοπικού Τομέα (ΜΚΟ) - Κοινωνικής Οικονομίας: αποκλίσεις και συγκλίσεις

Αντιπαραβάλλοντας τις δύο θεωρίες προκύπτουν σημαντικές ομοιότητες καθώς και διαφορές. Και οι δύο ορισμοί συγκλίνουν στο ότι ο τομέας αυτός περιλαμβάνει πρωτοβουλίες διαφόρων τύπων νομικής υπόστασης που βασίζονται κυρίως στην αυτοοργάνωση των πολιτών και την εθελοντική προσφορά υπηρεσιών. Επίσης, δεν στοχεύουν στην μεγιστοποίηση του κέρδους, αλλά επιδιώκουν να καλύψουν ανάγκες ατόμων ή και κοινοτήτων που δεν καλύπτονται από το κράτος και την αγορά (Ζιώμας 2001: 156).

Οι αποκλίσεις εμφανίζονται σε δύο σημεία στην διαδικασία λήψης αποφάσεων και στην αξιοποίηση των πλεονασμάτων (Defourny 2001: 9). Σύμφωνα με την πρώτη απόκλιση η υποχρεωτική εφαρμογή της αρχής «ένα μέλος μία ψήφος» για τους φορείς της κοινωνικής οικονομίας δεν εφαρμόζεται στην περίπτωση των ΜΚΟ. Εν συνεχεία, ενώ η ευρωπαϊκή προσέγγιση δεν αποκλείει το ενδεχόμενο ύπαρξης πλεονάσματος και περιορισμένης διανομής του στα μέλη-εργαζόμενους (shareholders) ενός οργανισμού. Η αγγλοσαξονική προσέγγιση εξ' ορισμού απαγορεύει την διανομή τυχόν πλεονασμάτων (Ζιώμας 2001: 156). Ωστόσο, λαμβάνοντας υπόψη αυτό το κριτήριο αυτόματα αυτή η προσέγγιση αποκλείει το συνεταιριστικό στοιχείο, το οποίο επιβάλλει την αναδιανομή μέρος του πλεονάσματος στα μέλη του οργανισμού (Χρυσάκης κ.ά., 2002: 39). Βάσει αυτού του «απαγορευτικού» περιορισμού οι Evers and Laville (2007: 13) τονίζουν πως η χρησιμοποίηση του όρου από την θεωρητική προσέγγιση του «μη κερδοσκοπικό τομέα» ως συνώνυμου του «τρίτου τομέα» είναι παραπλανητική καθώς αποκλείει σημαντικά εγχειρήματα της κοινωνικής οικονομίας.

Η προσέγγιση της Αλληλεγγύης Οικονομίας(solidarity economy)

Εκτός των προαναφερόμενων προσεγγίσεων, οι οποίες κυριαρχούν στον επιστημονικό διάλογο, έχει διαμορφωθεί και η προσέγγιση της αλληλεγγύης οικονομίας, η οποία συνδέει την εξέλιξη της κοινωνικής οικονομίας με την έννοια της αλληλεγγύης (Κώστας 2014: 37). Ο όρος αυτός εμπερικλείει «ριζοσπαστικές πρακτικές» οι οποίες υιοθετήθηκαν από τα κοινωνικά κινήματα τα προηγούμενα χρόνια. Οι οικονομικές δραστηριότητες της αλληλεγγύης οικονομίας στοχεύουν στον εκδημοκρατισμό της οικονομίας στη βάση της συμμετοχής των πολιτών (Αδάμ και Παπαθεοδώρου 2010: 11).

Σύνοψη

Ανακεφαλαιώνοντας, σε αυτό το κεφάλαιο επιχειρήθηκε μία περιγραφή των πιο βασικών χαρακτηριστικών του πολυδιάστατου φαινομένου της κοινωνικής οικονομίας. Αρχικά, καταγράφηκαν οι παράγοντες που συνετέλεσαν στην ανάπτυξη αλλά και στον περιορισμό των φορέων του ενδιαμέσου αυτού τομέα. Η ανάδυση του κράτους πρόνοιας, όπως αυτό ενδυναμώθηκε τις τρεις δεκαετίες μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, επηρέασε ποικιλοτρόπως τον αριθμό και την στοχοθεσία των φορέων της κοινωνικής οικονομίας σε κάθε χώρα. Ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε κοινωνίας -όπως επίπεδα οικονομικής ανάπτυξης, παράδοση συνεταιριστικών μορφωμάτων- διαμορφώνεται και η σχέση κράτους πρόνοιας και κοινωνικής οικονομίας. Μετέπειτα, από την παρουσίαση των ερμηνευτικών αποχρώσεων του όρου «κοινωνική οικονομία» έγινε αντιληπτή η αδυναμία μίας κοινά αποδεκτής εννοιολογικής βάσης του εν λόγω όρου. Επισημάνθηκε πως οι διαφορετικές ονομασίες, όπως «Τρίτος Τομέας» ή «Μη κερδοσκοπικός Τομέας» ή «Αλληλεγγύη Οικονομία», δεν χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν το ίδιο φαινόμενο. Αντιθέτως, κάθε μία από αυτές έχει συγκροτηθεί στη βάση διαφορετικών κριτηρίων οριοθέτησης του πεδίου της κοινωνικής οικονομίας.

Κεφάλαιο 2

Κοινωνικές επιχειρήσεις

Το φαινόμενο των κοινωνικών επιχειρήσεων

Από την δεκαετία του 1980 και μετά στον ευρωπαϊκό χώρο είχαν αρχίσει να κάνουν την εμφάνισή τους επιχειρηματικές δραστηριότητες επικεντρωμένες στην εξυπηρέτηση κοινωνικών σκοπών. Αυτά τα δύο χαρακτηριστικά περιγράφουν την ανάπτυξη μία νέας μορφής επιχείρησης, αυτής της κοινωνικής επιχείρησης (social enterprise)¹⁰. Οι κοινωνικές επιχειρήσεις είναι προσανατολισμένες στην παραγωγική και επιχειρηματική διαδικασία με πρώτιστο σκοπό όχι την μεγιστοποίηση των κερδών των ιδιοκτητών, αλλά την παροχή υπηρεσιών και αγαθών προς τα μέλη της κοινωνίας και την εργασιακή αποκατάσταση ευπαθών κοινωνικά ατόμων (Borzaga and Defourny 2001: 351).

Η κοινωνική επιχειρηματικότητα (social entrepreneurship) συνιστά μία νέα μορφή επιχειρηματικότητας, η οποία εστιάζει στην κοινωνική αλλαγή με σεβασμό στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Σύμφωνα με έκθεση της Επιτροπής Απασχόλησης και Κοινωνικών Υποθέσεων του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου η κοινωνική επιχειρηματικότητα και η κοινωνική καινοτομία θεωρούνται σημαντικά εργαλεία της κοινωνικής οικονομίας για την προώθηση της κοινωνικής συνοχής και την κοινωνική ένταξη ευάλωτων ατόμων του πληθυσμού (Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου 2015).

Οι κοινωνικές επιχειρήσεις σύμφωνα με την ευρωπαϊκή προσέγγιση αποτελούν νέες δυναμικές εντός του τομέα της κοινωνικής οικονομίας και εμφανίζουν σημαντικές διαφορές από τους παραδοσιακούς φορείς του (Defourny 2001). Σε σύγκριση με τους συνεταιρισμούς οι κοινωνικές επιχειρήσεις είναι πιο εξωστρεφείς προς την τοπική κοινωνία και αποσκοπούν να παρέχουν ένα ευρύ φάσμα αγαθών και υπηρεσιών. Επίσης, πολύ σημαντικό κριτήριο για τις κοινωνικές επιχειρήσεις είναι η εξασφάλιση της διοικητικής τους αυτοτέλειας καθώς και η μερικής σε έκταση αναδιανομή των πλεονασμάτων τους, χαρακτηριστικά τα οποία τις διαφοροποιούν από τις αλληλασφαλιστικές ενώσεις και τις Μ.Κ.Ο, αντίστοιχα (Laville and Nyssens 2001: 312).

¹⁰ Η πρώτη χώρα η οποία αναγνώρισε και θεσμοποίησε τέτοιους είδους μορφώματα είναι η Ιταλία η οποία ψήφισε νόμο για την σύσταση και λειτουργία κοινωνικών συνεταιρισμών το 1991 (Defourny and Nyssens 2006: 12).

Παρόλα αυτά, σε όποια χώρα δεν έχει ψηφιστεί νομικό πλαίσιο για την ίδρυση κοινωνικών επιχειρήσεων, αυτές λειτουργούν είτε με την νομική μορφή των συνεταιρισμών είτε των ενώσεων, διατηρώντας τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους (EMES 2008: 21).

Για πολλούς ερευνητές (Nyssens 2006: 315, Defourny and Nyssens 2010: 42, Young and Lecy 2012) το συγκριτικό πλεονέκτημα αυτών των μορφωμάτων έναντι των υπολοίπων του τρίτου τομέα έγκειται στα παρακάτω χαρακτηριστικά: η ταυτόχρονη επιδίωξη πολλαπλών και αντιτιθέμενων σκοπεύσεων, όπως κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών. Οι κοινωνικές επιχειρήσεις προσφέρουν κοινωνικά χρήσιμες υπηρεσίες είτε στον γενικό πληθυσμό είτε σε συγκεκριμένες υποομάδες (όπως άτομα με προβλήματα ψυχικής υγείας). Ταυτοχρόνως αναπτύσσουν επιχειρηματική δραστηριότητα, με την έννοια ότι επενδύουν σε μία οικονομική δραστηριότητα αναλαμβάνοντας το οικονομικό ρίσκο. Και τέλος μπορούν να αναδειχθούν ως ομάδες πίεσης για την εξασφάλιση δικαιωμάτων συγκεκριμένων ομάδων (Αδάμ 2012: 54). Επιπρόσθετα, το καινοτόμο καθεστώς ιδιοκτησίας τους (multiple stakeholder ownership) το οποίο αποτελείται από τους εργαζόμενους, οι οποίοι μπορεί να είναι παράλληλα και ωφελούμενοι, και από ελεύθερους επαγγελματίες, καθώς και η αξιοποίηση ποικίλων πόρων¹¹ προκειμένου να εξασφαλίσουν την βιώσιμη λειτουργία τους, σκιαγραφούν την ιδιάζουσα φυσιογνωμία τους.

Σύμφωνα με τους Laville and Nyssens (2001: 312) οι κοινωνικές επιχειρήσεις συναντώνται στο «σταυροδρόμι» μεταξύ του κράτους, του κερδοσκοπικού τομέα και την κοινωνίας των πολιτών. Χαρακτηρίζονται ως μία υβριδική μορφή επιχειρήσεων καθώς αξιοποιούν στοιχεία και από τον ιδιωτικό τομέα, όπως η προσφορά εξατομικευμένων υπηρεσιών και η ευέλικτη διοικητική λειτουργία, καθώς και από τον δημόσιο, όπως η βελτίωση της ποιότητας ζωής και η κοινωνική προώθηση των εργαζομένων (Χρυσάκης κ.ά., 2002: 44).

Οι κοινωνικές επιχειρήσεις συμβάλλουν στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη μίας χώρας ή μίας κοινότητας με τους ακόλουθους τρόπους, α) προσφέροντας αγαθά και υπηρεσίες (ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, εκπαίδευση κ.ά.) σε ανθρώπους οι οποίοι δεν καλύπτονταν από το κράτος πρόνοιας και β) δημιουργώντας νέες θέσεις εργασίας προς όφελος των ευπαθών

¹¹ Τα εν λόγω μορφώματα της κοινωνικής οικονομίας στηρίζονται στην πώληση των αγαθών ή υπηρεσιών τους, σε κρατικές επιχορηγήσεις και επιδόματα καθώς και στην βοήθεια των εθελοντών. Επίσης, σε μερικές περιπτώσεις άτομα τα οποία λαμβάνουν επίδομα από τον ΟΑΕΔ ή από την πρόνοια έχουν το δικαίωμα να εργαστούν σε τέτοιες επιχειρήσεις χωρίς να διακόψουν την παροχή αυτών των επιδομάτων (Αδάμ 2012: 78).

κοινωνικά ατόμων τα οποία κινδυνεύουν με μόνιμο αποκλεισμό από την τυπική αγορά εργασίας (όπως μειονότητες, άτομα με ειδικές ανάγκες, πρόσφυγες κ.ά.) (EMES 2008: 5-6).

Βασικά χαρακτηριστικά κοινωνικής επιχειρηματικότητας και κοινωνικής επιχείρησης

Η εύρεση ενός κοινά αποδεκτού ορισμού της κοινωνικής επιχειρηματικότητας και τις κοινωνικής επιχείρησης είναι δυσεπίτευκτη. Αντίστοιχα με την έννοια του τρίτου τομέα έχουν αναπτυχθεί δύο προσεγγίσεις, στην ηπειρωτική Ευρώπη και στις Η.Π.Α προκειμένου να οριοθετήσουν το πεδίο και να καταγράψουν τα βασικά χαρακτηριστικά αυτών των δύο εννοιών. Σύμφωνα με την προσέγγιση των Η.Π.Α η κοινωνική επιχειρηματικότητα εντάσσεται στον ιδιωτικό τομέα και αποκρυσταλλώνεται μέσα από μία σειρά φαινομένων όπως η επιχειρηματική ή εταιρική φιλανθρωπία, η εταιρική κοινωνική ευθύνη και Μ.Κ.Ο με εμπορικές δραστηριότητες (Nyssens 2006). Κατά τις δεκαετίες του 1970 και 1980 περικοπές στη χρηματοδότηση των Μ.Κ.Ο που ασχολούνταν με προγράμματα «ανακούφισης» από τις συνέπειες της φτώχειας, με την παροχή υπηρεσιών κοινωνικής φροντίδας, επέφεραν την συσσώρευση πολλών ανικανοποίητων κοινωνικών αναγκών. Το ζήτημα της εξασφάλισης εσόδων για την συνέχιση της κοινωνικής τους αποστολής επιχειρήθηκε να καλυφθεί με την διενέργεια εμπορικών δραστηριοτήτων. Ο όρος κοινωνική επιχείρηση, σύμφωνα με την Kerlin (2006), χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει αυτές τις δραστηριότητες που αναπτύχθηκαν εκείνη την περίοδο στην Αμερική. Η καινούργια μορφή επιχειρηματικότητας (με κοινωνικό σκοπό) προωθήθηκε και προωθείται κυρίως από τα ιδιωτικά ιδρύματα (Hoogendoorn et. al., 2010: 6). Ανάλογα με την εννοιολόγηση της κοινωνικής επιχειρηματικότητας διακρίνονται δύο σχολές σκέψης: η σχολή της «Κοινωνικής Καινοτομίας» (Social Innovation) και της «Κοινωνικής Επιχείρησης» (Social Enterprise).

Η σχολή σκέψης «Κοινωνικής Καινοτομίας» δίνει έμφαση στην κοινωνική καινοτομία, ειδικότερα στον «καινοτόμο κοινωνικό επιχειρηματία», και υποστηρίζει πως οι κοινωνικές επιχειρήσεις δημιουργούνται από επιχειρηματίες, υπό την έννοια του Σουμπέτερ¹², οι οποίοι

¹² Σύμφωνα με τον ίδιο η οικονομική ανάπτυξη είναι μία διαδικασία κατά την οποία χρειάζεται νέους συνδυασμούς στην παραγωγική διαδικασία (όπως η εύρεση νέας παραγωγικής μεθόδου, ανακάλυψη νέου προϊόντος κ.ά.). Οι

συνδυάζουν αγοραία και μη αγοραία μέσα εφαρμόζοντας καινούργιες ιδέες για να πετύχουν τους κοινωνικούς τους σκοπούς. Οι κοινωνικοί επιχειρηματίες που δημιουργούν αυτά τα εγχειρήματα μπορεί να εμπνέονται από κερδοσκοπικά και μη κερδοσκοπικά κίνητρα (Defourny and Nyssens 2010: 41). Ωστόσο, σύμφωνα με αυτήν την θεωρία είναι δυνατόν ο ιδιοκτήτης ενός μικρού παντοπωλείου (τυπική επιχείρηση) ο οποίος διανείμει τα τρόφιμα που πρόκειται να λήξουν σε ανθρώπους που έχουν ανάγκη να θεωρηθεί κοινωνικός επιχειρηματίας, εφόσον αυτή η ιδέα έχει χρησιμοποιηθεί και αλλού (άραγε μπορεί να θεωρηθεί καινοτόμα;) και έχει μία τυπική επιχείρηση; Η βασική κριτική που έχει ασκηθεί σε αυτήν την προσέγγιση είναι ότι αδυνατεί να ορίσει επακριβώς το περιεχόμενο της έννοιας της καινοτομίας και του κοινωνικού επιχειρηματία (Young and Lecy 2012: 6).

Για την σχολή της «Κοινωνικής Επιχείρησης» (ή «Earned Income») το επίκεντρο της ανάλυσης είναι η επιχείρηση η οποία προκειμένου να διατηρήσει την οικονομική της ανεξαρτησία και να εκπληρώσει τον κοινωνικό της σκοπό αναπτύσσει προσοδοφόρες δραστηριότητες. Και οι δύο σχολές σκέψης αντιλαμβάνονται την κοινωνική επιχειρηματικότητα ως ενδιάμεσο πεδίο του μη κερδοσκοπικού και κερδοσκοπικού ιδιωτικού τομέα. (Hoogendoorn et. al., 2010: 8).

Για την ευρωπαϊκή προσέγγιση¹³ η κοινωνική επιχείρηση αποτελεί μέρος της κοινωνικής οικονομίας και προήλθε από την συνεργασία μίας ομάδας πολιτών με σκοπό την ανταπόκριση σε κοινωνικές ανάγκες που δεν καλύπτονται καθόλου ή επαρκώς από το κράτος πρόνοιας, (Hoogendoorn et. al., 2010: 6). Η ανάπτυξη της κοινωνικής επιχειρηματικότητας είναι μία έννοια η οποία θολώνει τα όρια ανάμεσα σε δύο διακριτές ομάδες οργάνωσης, τις Μ.Κ.Ο και τους συνεταιρισμούς (Defourny 2001). Και σε αυτήν την περίπτωση αναδύονται εσωτερικά αυτής της θεωρίας δύο διαφορετικές οπτικές: η προσέγγιση του Ευρωπαϊκού Δίκτυο για την

επιχειρηματίες χαρακτηρίζονται τα άτομα που, όχι απαραίτητα τους ανήκει η επιχείρηση, αλλά αυτά που ευθύνονται για την υιοθέτηση νέων συνδυασμών (Defourny 2001: 11).

¹³ Κατά τον Defourny (2001:10) η προσέγγιση του μη κερδοσκοπικού τομέα και της κοινωνικής οικονομίας αδυνατεί να αιτιολογήσει την διαμόρφωση και θεσμοθέτηση των κοινωνικών επιχειρήσεων, για δύο λόγους. Πρώτον, διότι αποσκοπούν να καλύψουν όλο το φάσμα των δραστηριοτήτων του τρίτου τομέα σε έναν ορισμό έχοντας ως συνέπεια την αποσιώπηση κάποιων οργανισμών οι οποίοι δεν είναι υπεράριθμοι. Και δεύτερον επειδή και οι δύο θεωρίες είναι στατικές και όχι δυναμικές, με την έννοια ότι παράγουν ένα «στιγμιότυπο» των ποικίλων δραστηριοτήτων που εμφανίζονται στον τρίτο τομέα, χωρίς να δίνουν έμφαση στις δυναμικές σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των διαφόρων αρχών. Για παράδειγμα, δεν γίνεται καμία αναφορά στην επιχειρηματική συμπεριφορά ή την έννοια του οικονομικού ρίσκου που υπάρχουν στις κοινωνικές επιχειρήσεις.

εμφάνιση των Κοινωνικών Επιχειρήσεων στην Ευρώπη (EMES)¹⁴ και η προσέγγιση της Μεγάλης Βρετανίας.

Για τον EMES η κοινωνική επιχείρηση εγκαινιάζει μία νέα «επιχειρηματικότητα» κοινωνικά προσανατολισμένη (Χρυσάκης κ.ά., 2022: 45). Σύμφωνα με τον ίδιο, οι κοινωνικές επιχειρήσεις αποτελούν νέες οντότητες και νέες δυναμικές εντός των παραδοσιακών οργανώσεων της κοινωνικής οικονομίας. Εξαιτίας του πολυδιάστατου χαρακτήρα αυτών των μορφωμάτων η διαμόρφωση ενός ορισμού κρίνεται μάλλον αδύνατη. Συνακόλουθα, το εν λόγω Δίκτυο προσπάθησε να δημιουργήσει τον ιδεατό τύπο (σύμφωνα με τον Βέμπερ) μίας κοινωνικής επιχείρησης¹⁵, προτείνοντας τέσσερα οικονομικά και πέντε κοινωνικά κριτήρια. Τα κριτήρια αυτά αποτελούν τα βασικά «υλικά» γύρω από τα οποία λειτουργούν οι πιο πολλές κοινωνικές επιχειρήσεις. Τα οικονομικά κριτήρια αντικατοπτρίζουν την οικονομική και επιχειρηματική διάσταση και τα κοινωνικά αντιπροσωπεύουν την κοινωνική διάσταση των κοινωνικών επιχειρήσεων (Defourny and Nyssens 2010: 43, Χρυσάκης κ.ά., 2002: 44).

Οικονομικά κριτήρια	Κοινωνικά κριτήρια
• Συνεχή δραστηριότητα παραγωγής αγαθών/παροχής υπηρεσιών • Υψηλό βαθμό αυτονομία • Σημαντικό επίπεδο οικονομικού κινδύνου • Ελάχιστο επίπεδο αμειβόμενης εργασίας	• Στόχος το όφελος στην κοινότητα/ομάδα • Πρωτοβουλία που ξεκινάει από μία ομάδα πολιτών • Δημοκρατική διοίκηση-αρχές συνεταιριστικού μοντέλου • Συμμετοχικότητα (ακόμα και χρήστες/πελάτες) • Περιορισμένη διανομή πλεονάσματος

Η συνεχόμενη παραγωγική δραστηριότητα διακρίνει τις κοινωνικές επιχειρήσεις από τα ιδρύματα που χρηματοδοτούν άλλες Μ.Κ.Ο για την παροχή κοινωνικών υπηρεσιών. Η παράμετρος της αυτονομίας επισημαίνει ότι οι κοινωνικές επιχειρήσεις ακόμα και αν δέχονται

¹⁴ Το Ευρωπαϊκό Δίκτυο για την εμφάνιση των Κοινωνικών Επιχειρήσεων στην Ευρώπη (EMES) στην αρχή ήταν ο τίτλος ενός ερευνητικού προγράμματος το οποίο διεξήχθη από το 1996 έως το 2000. Στη συνέχεια οι ερευνητές, που έλαβαν μέρος σε αυτό το πρόγραμμα, αποφάσισαν να ιδρύσουν μία επίσημη διεθνής ένωση κρατώντας την αρχική ονομασία (EMES). Στις μέρες μας το δίκτυο EMES απαριθμεί δέκα πανεπιστημιακά ερευνητικά κέντρα σε όλη την Ευρώπη τα οποία ασχολούνται με το φαινόμενο των κοινωνικών επιχειρήσεων (Parente et.al., 2012: 3).

¹⁵ Ο ιδεότυπος της κοινωνικής επιχείρησης δεν αντανάκλα την πραγματικότητα, ούτε παρουσιάζει τα κριτήρια που πρέπει να έχει μία κοινωνική επιχείρηση. Αντιθέτως αποτελεί ένα κοινωνικό κατασκεύασμα του ερευνητή, ένα αναλυτικό εργαλείο με το οποίο θα μπορέσει να συγκρίνει διαφορετικές εκφάνσεις του ίδιου φαινομένου.

κρατικές επιχορηγήσεις έχουν δικαίωμα στην αυτοτέλεια της διοίκησής τους. Και το τελευταίο οικονομικό κριτήριο, αυτό της αμειβόμενης εργασίας, έχει ως στόχο να οριοθετήσει τις κοινωνικές επιχειρήσεις από εθελοντικές ομάδες.

Το πρώτο από τα κοινωνικά κριτήρια είναι η κοινωνική αποστολή της κοινωνικής επιχειρηματικότητας, το οποίο τίθεται ως βασικό και όχι ως συμπληρωματικό της λειτουργίας της, γεγονός που καταδεικνύει την διαφορά με την εταιρική κοινωνική ευθύνη. Το στοιχείο της συλλογικής πρωτοβουλίας διαχωρίζει την «ευρωπαϊκή» κοινωνική επιχείρηση από την αμερικανική προσέγγιση, στην οποία δίνεται έμφαση στον καινοτόμο κοινωνικό επιχειρηματία (Αδάμ 2012: 24). Επιπλέον, το σύστημα αποφάσεων διαπνέεται από την αρχή του συνεταιριστικού μοντέλου «ένα άτομο μία ψήφος», κριτήριο που δείχνει πως στην εσωτερική της οργάνωση δεν προκρίνει την συνεισφορά στο κεφάλαιο της επιχείρησης (Χρυσάκης κ.ά., 2002: 44). Τέλος, ο περιορισμός στη διανομή τυχόν πλεονάσματος, αφενός, αποτρέπει τη μεγιστοποίηση του κέρδους και αφετέρου επιτρέπει την συμπερίληψη της εμπειρίας του συνεταιριστικού κινήματος.

Τέλος, ο Hoogendoorn (et.al., 2010: 9) διακρίνει και άλλη μία προσέγγιση προερχόμενη από την εμπειρία της Μεγάλης Βρετανίας («UK approach») η οποία αν και ορίζει την κοινωνική επιχείρηση με ίδιο τρόπο με το EMES¹⁶ διαφέρει από αυτό στο χαρακτηριστικό ότι τα αγαθά και οι υπηρεσίες που μπορεί να παράγει διατίθενται στην αγορά και μπορεί να μην σχετίζονται με τον βασικό σκοπό της επιχείρησης.

Πεδία δραστηριοποίησης των κοινωνικών επιχειρήσεων

Οι κοινωνικές επιχειρήσεις αναπτύσσουν τις δραστηριότητές τους σε ένα ευρύ φάσμα πεδίων το οποίο εμφανίζει μεγάλες αποκλίσεις μεταξύ των χωρών της Ευρώπης. Ωστόσο, σύμφωνα με τους Borzaga και Defourny (2001: 351) τα δύο βασικά πεδία δραστηριοποίησής τους είναι αυτό της εργασιακής ένταξης ατόμων που απειλούνται ή βιώνουν τον κοινωνικό αποκλεισμό και της παροχής υπηρεσιών κοινωνικής φροντίδας.

¹⁶ Η κοινωνική επιχείρηση συνιστά μία επιχείρηση με βασικό κοινωνικό σκοπό στην οποία τα όποια πλεονάσματα επανεπενδύονται για αυτόν τον σκοπό και δεν διανέμονται στα μέλη/εργαζόμενους.

Οι κοινωνικές επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης (KEEE) συναντώνται σε όλες τις χώρες της Ευρώπης και αποτελούν την πιο σημαντική συμβολή της κοινωνικής οικονομίας στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού (Αδάμ και Παπαθεοδώρου 2010: 22). Πρώτιστη επιδίωξη των KEEE είναι η επαγγελματική αποκατάσταση ανθρώπων που βρίσκονται σε μειονεκτική θέση (σωματική, ψυχική, άτομα με ειδικές ανάγκες, άτομα που βρίσκονται σε ψυχιατρική φροντίδα, με προβλήματα εξάρτησης από το αλκοόλ και ναρκωτικά, πρώην φυλακισμένους/ες). (Defourny and Nyssens 2006: 14, EMES 2008: 24).

Στην δεύτερη κατηγορία δραστηριοποίησης οι κοινωνικές επιχειρήσεις δημιουργούνται προκειμένου να ικανοποιήσουν ανάγκες ατόμων οι οποίες είτε δεν αναγνωρίζονται από το κράτος, είτε δεν καλύπτονται από αυτό. Και για τις δύο κατηγορίες κοινωνικών επιχειρήσεων η κρατική χρηματοδότηση αποτελεί μία από τις κύριες πηγές χρηματοδότησης, χωρίς όμως να περιορίζει την αυτονομία της.

Στην πραγματικότητα όμως τα όρια μεταξύ των δύο αυτών κατηγοριών είναι αρκετά ρευστά και στις περισσότερες περιπτώσεις δημιουργούνται κοινωνικές επιχειρήσεις που υπερβαίνουν τους τεχνητούς διαχωρισμούς (Αδάμ 2012: 24). Για παράδειγμα υπάρχουν κοινωνικές επιχειρήσεις που απασχολούν άτομα ευπαθών κοινωνικά ομάδων με στόχο την παροχή υπηρεσιών κοινής ωφέλειας (Borzaga και Defourny 2001: 352)

Αυτή η εικόνα δεν έχει αλλάξει μέχρι σήμερα καθώς σύμφωνα με πρόσφατα στοιχεία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (2013¹⁷) ένα μεγάλο μέρος των κοινωνικών επιχειρήσεων (περίπου το 75%) αναπτύσσει τη λειτουργία του στα ακόλουθα πεδία: παροχή υπηρεσιών στο ευρύ κοινό (κοινωνικών, υγείας, πρόνοιας, πολιτισμού, περιβάλλοντος κ.λπ), εργασιακή (επαν-) ένταξη ευπαθών ομάδων (κυρίως σε αυτά τα δύο πεδία), προώθηση της τοπικής ανάπτυξης και δραστηριοποίηση στο ηθικό εμπόριο.

Ανάδυση των κοινωνικών επιχειρήσεων μεταξύ των χωρών-μελών της Ευρώπης

Από προηγούμενες έρευνες σε αυτόν τον τομέα (Defourny and Nyssens 2006) παρατηρείται μία ανισοκατανομή των κοινωνικών επιχειρήσεων μεταξύ των χωρών της Ευρώπης. Ειδικότερα

¹⁷ Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα αποτελέσματα του ερευνητικού προγράμματος «SELUSI» το οποίο διερευνά τις συμπεριφορές στην αγορά και την εσωτερική οργάνωση 600 κοινωνικών επιχειρήσεων σε όλη την Ευρώπη.

στην Ιταλία έχουν καταγραφεί εκατοντάδες κοινωνικές επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης μακροχρόνια ανέργων και ευπαθών ατόμων. Φαινόμενο το οποίο στη Σουηδία και Φιλανδία δεν παρατηρείται, καθώς εκεί μεγάλος αριθμός κοινωνικών επιχειρήσεων δραστηριοποιείται στην φροντίδα των παιδιών. Ενώ σε άλλες χώρες, όπως η Ελλάδα ο αριθμός των κοινωνικών επιχειρήσεων είναι ελάχιστος (EMES 2008). Οι παράγοντες οι οποίοι ευθύνονται για αυτήν την διαφοροποίηση θα μπορούσαν να αναζητηθούν στο πλαίσιο των διαφορετικών πολιτικών του κράτους πρόνοιας ανάμεσα στις χώρες της Ευρώπης..

Τα διαφορετικά επίπεδα ανάπτυξης τους κράτους πρόνοιας αποτελούν τους κοινωνικούς παράγοντες. Υπό αυτό το πλαίσιο, προκειμένου να κατανοήσουν την διαφορετική ανάπτυξη των κοινωνικών επιχειρήσεων η Borzaga και Defourny (2001: 355) ομαδοποιεί τις περισσότερες χώρες της Ευρώπης σε τρεις μεγάλες ομάδες, αντλώντας στοιχεία από την ταξινόμηση των «καθεστώτων ευημερίας» του Esping-Andersen (2014) και του Ferrera (1996)¹⁸. Έτσι, στην πρώτη κατηγορία (παραπέμπει στο «σοσιαλδημοκρατικό» μοντέλο), όπου απαρτίζεται από τις χώρες με καθολικού χαρακτήρα κοινωνικές υπηρεσίες, στις οποίες το κράτος κυριαρχεί στην παροχή κοινωνικής προστασίας (όπως Σουηδία, Δανία και λιγότερο η Φιλανδία) οι κοινωνικές επιχειρήσεις αναπτύσσονται, αναγκαστικά, όπου ο δημόσιος τομέας εθελοντικά παραχωρεί τον ρόλο του ως «πάροχος» και ταυτόχρονα διατηρεί τον ρόλο του ως χρηματοδότης (όπως στην φροντίδα των παιδιών).

Η δεύτερη ομάδα χωρών («συντηρητικό-κορπαριστικό» μοντέλο) χαρακτηρίζεται από επαρκής παρουσία του κράτους στην παροχή των κοινωνικών υπηρεσιών, η οποία δεν συνεπάγεται ευρεία αναδιανομή του εισοδήματος ούτε και άρση των εισοδηματικών ανισοτήτων. Σε αυτές τις χώρες τόσο η οικογένεια όσο και ο τρίτος τομέας διαδραματίζουν επικουρικό ρόλο στην κοινωνική προστασία (Πετμετζίδου 2014: 60) (όπως Γερμανία, Γαλλία, Αυστρία, Βέλγιο, Λουξεμβούργο, Ολλανδία και Ιρλανδία). Ωστόσο η ανάπτυξη των κοινωνικών επιχειρήσεων ακολουθεί διαφορετικές τροχιές. Σε μερικές χώρες όπως στην Γερμανία ο τρίτος τομέας έχει εμφανίσει αντιστάσεις στην ανάπτυξη των κοινωνικών επιχειρήσεων. Με αποτέλεσμα αυτές να αναπτύσσονται σε νέα πεδία (όπως αυτό της εργασιακής ένταξης) στα

¹⁸ Ο Ferrera (1996) με την μελέτη του στις νότιες χώρες της Ευρώπης εμπλουτίζει την ομαδοποίηση των κρατών πρόνοιας διακρίνοντας άλλη ένα μοντέλο, αυτό του «Μεσογειακού μοντέλου υπολειμματικής κάλυψης». Τα κριτήρια ταξινόμησης που έλαβε υπόψη του είναι οι κανόνες επιλεξιμότητας των παροχών, η δομή των επιδομάτων και την χρηματοδότηση.

οποία δεν δραστηριοποιούνται οι παραδοσιακοί φορείς της κοινωνικής οικονομίας (συνεταιρισμοί, αλληλασφαλιστικές ενώσεις, ιδρύματα) (Borzaga και Defourny 2001: 356)

Η τελευταία ομάδα (παραπέμπει στο «μεσογειακό μοντέλο υπολειμματικής κάλυψης» του Ferrera και περιλαμβάνει την Ιταλία, την Ισπανία, την Ελλάδα και την Πορτογαλία) χαρακτηρίζεται από ένα χαμηλής αναδιανεμητικής ισχύος κράτος πρόνοιας, με διευρυμένες κοινωνικές ανισότητες και καθολική κάλυψη στην ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και στην εκπαίδευση. Σε αυτές τις χώρες σημαντικό ρόλο στην κάλυψη της κοινωνικής φροντίδας αναλαμβάνει η οικογένεια και τα άτυπα δίκτυα της οικογένειας. Ενώ, οι φορείς της κοινωνικής οικονομίας δεν εμφάνισαν σημαντική ανάπτυξη. Μέσα σε αυτό το περιβάλλον αναδύθηκαν οι κοινωνικές επιχειρήσεις (σε διαφορετική χρονική περίοδο για κάθε χώρα) οι οποίες στόχευαν στην ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών, για τις οποίες δεν είχαν δραστηριοποιηθεί ούτε οι δημόσιοι φορείς ούτε ο τρίτος τομέας. Επίσης, σε μερικές χώρες η ανάπτυξη των κοινωνικών επιχειρήσεων υποστηρίχθηκε και από τους υπάρχοντες συνεταιρισμούς και ενώσεις καθώς και από το κράτος (Borzaga και Defourny 2001: 356).

Ακόμη ένας λόγος για τις διακρατικές διαφορές στην δομή των κοινωνικών επιχειρήσεων μπορεί να αποδοθεί στην καθυστέρηση της θεσμικής τους αναγνώρισης.

Το μοντέλο των κοινωνικών επιχειρήσεων δεν είναι αποκομμένο από ευρύτερες ιδεολογικές συνδηλώσεις. Πιο συγκεκριμένα εμπίπτει κατά κύριο λόγο στο πλαίσιο των πολιτικών για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού και αποτελεί όχημα ισχυροποίησης των ενεργών πολιτικών απασχόλησης (Αδάμ και Παπαθεοδώρου 2010: 34). Στο σημείο αυτό είναι χρήσιμο να προβούμε στην εννοιολογική οριοθέτηση αυτών των δύο όρων.

Η συνολική πολιτική απασχόλησης διακρίνεται σε παθητικές και ενεργητικές πολιτικές (Γράβαρης 2003: 337). Η μετάβαση από τις παθητικές στις ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης εντοπίζεται ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '90, και διαπνέεται από την επικράτηση των στοχεύσεων της φιλελεύθερης οικονομικής πολιτικής (εστιάζει κυρίως στην συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας, στην έμφαση στην οικονομική αποδοτικότητα) (Πετμεζίδου 2014: 23). Και οι δύο πολιτικές αφορούν κρατικές παρεμβάσεις που στόχο έχουν στην καταπολέμηση της ανεργίας. Ωστόσο χρησιμοποιούν διαφορετικά μέσα για την πραγμάτωση αυτού του στόχου και,

το κυριότερο, εστιάζονται σε διαφορετικά αίτια της ανεργίας. Οι παθητικές πολιτικές είναι προσανατολισμένες στην καταπολέμηση της ακούσιας ανεργίας και χαρακτηρίζονται από την εισοδηματική στήριξη των ανέργων, μέσω επιδομάτων ανεργίας και άλλων προνοιακών παροχών. Αντιθέτως, οι ενεργητικές πολιτικές ορίζουν την ανεργία ως εκούσια και εστιάζονται σε παροχές, είτε σε είδος, είτε χρηματικές, χωρίς όμως να ταυτίζονται με τις παθητικές. (Γράβαρης 2003: 344-346).

Εν ολίγοις, οι παθητικές πολιτικές ορίζουν το πρόβλημα της ανεργίας ως ένα δομικό ζήτημα απόρροια της λειτουργίας της αγοράς εργασίας. Από την άλλη οι ενεργητικές πολιτικές, υπόρρητα, παρουσιάζουν το πρόβλημα της ανεργίας ως ζήτημα ελλিপών προσωπικών και κοινωνικών δεξιοτήτων. Μετατοπίζοντας το γενικό και δομικό ζήτημα της ανεργίας, σε θέμα προσωπικό, καθαρά υποκειμενικό (Αδάμ και Παπαθεοδώρου 2010: 35). Οι κοινωνικές επιχειρήσεις, λοιπόν, ως οχήματα εφαρμογής των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης ενστερνίζονται τις σκοπεύσεις της φιλελεύθερης οικονομικής πολιτικής

Κοινωνικές Επιχειρήσεις Εργασιακής Ένταξης

Οι κοινωνικές επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης (Κ.Ε.Ε.Ε.) αποτελούν σημαντικό εργαλείο κοινωνικής πολιτικής διότι «ενσαρκώνουν» το όραμα των κοινωνικών επιχειρήσεων για την δημιουργία νέων θέσεων εργασίας και την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού των ευάλωτων ομάδων. Κεντρικός στόχος των Κ.Ε.Ε.Ε. είναι εργασιακή ένταξη ευπαθών κοινωνικά ατόμων στην αγορά εργασίας. Αυτό πραγματοποιείται είτε προσφέροντας εργασία σε αυτά τα άτομα στα πλαίσια λειτουργίας τους, είτε αναλαμβάνοντας ρόλο «γέφυρα» για την είσοδό τους στην αγορά εργασίας. Προκειμένου να πετύχουν τον τελευταίο στόχο οι Κ.Ε.Ε.Ε. εκπαιδεύουν τους ωφελούμενούς τους (τα μειονεκτούντα άτομα) έτσι ώστε να αποκτήσουν τις δεξιότητες που απαιτούνται για να (επαν-) ενταχθούν στην αγορά εργασίας (Borzaga and Loss 2006: 172).

Σύμφωνα με το Δίκτυο EMES οι Κ.Ε.Ε.Ε. ορίζονται ως το τμήμα των κοινωνικών επιχειρήσεων οι οποίες ιδρύθηκαν και λειτουργούν για την εξυπηρέτηση του βασικού –και όχι συμπληρωματικού- σκοπού τους που είναι η εργασιακή ένταξη ευπαθών κοινωνικά ομάδων (Nyssens 2006).

Βάσει του προγράμματος PERSE, το οποίο μελέτησε 162 κοινωνικές επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης σε όλη την Ευρώπη, εντοπίστηκαν τέσσερις βασικές κατηγορίες. Στην πρώτη ομάδα περιλαμβάνονται επιχειρήσεις που προσφέρουν μόνιμη απασχόληση μέσω μόνιμων επιδοτήσεων. Αποτελεί την πρώτη κατηγορία Κ.Ε.Ε.Ε. που δημιουργήθηκε στην Ευρώπη και αποσκοπεί στην εργασιακή αποκατάσταση ατόμων με αναπηρία. Οι επιχειρήσεις που προσφέρουν μόνιμη αυτοχρηματοδοτούμενη απασχόληση σε άτομα που είναι αποκλεισμένα από την αγορά εργασίας απαρτίζουν την δεύτερη κατηγορία των Κ.Ε.Ε.Ε.. Στο αρχικό στάδιο της λειτουργίας τους συνήθως επιδοτούνται από το κράτος προκειμένου να αντισταθμίσουν το αρχικό έλλειμμα παραγωγικότητας των εργαζομένων, αλλά αυτή η επιδότηση δεν είναι μόνιμη (Αδάμ και Παπαθεοδώρου 2010: 23).

Επιπρόσθετα, μία μεγάλη κατηγορία Κ.Ε.Ε.Ε. είναι αυτές που προσφέρουν κοινωνικοποίηση μέσω της απασχόλησης σε άτομα με ψυχοκοινωνικά προβλήματα και ανάπηρους. Τις περισσότερες φορές δεν προσφέρουν τυπική απασχόληση (σύναψη εργασιακής σύμβασης) αλλά συμμετοχή σε μία παραγωγική δραστηριότητα έχοντας ως αντάλλαγμα παροχή φαγητού και στέγης. Και η τελευταία κατηγορία προσφέρει μεταβατική απασχόληση και μαθητεία με στόχο την σταδιακή ένταξη στην αγορά εργασίας. Ο τρόπος υλοποίησης αυτής της μετάβασης ποικίλει ανάλογα την χώρα και την επιχείρηση. (Nyssens 2006, Defourny and Nyssens 2010: 15-16).

Κεφάλαιο 3

Η κοινωνική οικονομία στην Ελλάδα

Από την επισκόπηση της βιβλιογραφίας αποτελεί κοινή διαπίστωση ότι ο τομέας της κοινωνικής οικονομίας, πόσο μάλλον οι κοινωνικές επιχειρήσεις, δεν εμφανίζεται ιδιαίτερα αναπτυγμένος στην Ελλάδα (Χρυσάκης κ.ά., 2002: 46, Ζιώμας 2002: 160, Κώστας 2013: 84). Ωστόσο, υπάρχει και η άλλη άποψη όπου υποστηρίζει πως αυτή η διαπίστωση συνιστά μία διαισθητική προσέγγιση στο θέμα, παρά το αποτέλεσμα μίας εμπειρικά θεμελιωμένης έρευνας (Αδάμ και Παπαθεοδώρου 2010: 29). Οι παράγοντες που στηρίζουν αυτό το επιχείρημα έχουν να κάνουν πρώτον, διότι το εγχείρημα της χαρτογράφησης των φορέων της κοινωνικής οικονομίας, λόγω

της πληθώρας των νομικών μορφών που υπάρχουν, μοιάζει ακατόρθωτο. Και, δεύτερον, διότι οι πραγματοποιηθείσες έρευνες έχουν διαφορετική εστίαση και χρησιμοποιούν κάθε φορά μη συγκρίσιμους δείκτες (Lyberaki and Paraskevanopoulos 2002, Πολυζωίδης 2006).

Πάρα ταύτα, είναι γενικά αποδεκτό πως η συνεισφορά της κοινωνικής οικονομίας, στα πεδία της απασχόλησης, της τοπικής ανάπτυξης και γενικά των κοινωνικών υπηρεσιών, δεν έχει φτάσει στα επίπεδα ανάπτυξης σε σχέση με άλλες περιοχές της Ευρώπης (Αδάμ και Παπαθεοδώρου 2010: 30). Η αναζήτηση των αιτιακών σχέσεων εστιάζεται, μεταξύ άλλων, και στην τροχιά ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα. Το κράτος πρόνοιας γνώρισε την άνθησή του, στις χώρες της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης, κατά την περίοδο των τριών μεταπολεμικών δεκαετιών. Ωστόσο, η ελληνική εμπειρία, για μία σειρά λόγους¹⁹, δεν ακολούθησε το παράδειγμα των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνικών. Συνοπτικά, η ανάπτυξη της κοινωνικής ασφάλισης στην Ελλάδα πραγματοποιήθηκε χωρίς μακροχρόνιο σχεδιασμό, με σπασμωδικές θεσμικές παρεμβάσεις (Ρομπόλης και Χλέτσος 1995: 75). Κύριο γνώρισμά της είναι ο κατακερματισμός του συστήματος κοινωνικής ασφάλειας σύμφωνα με πολιτικά κριτήρια (Βενιέρης 2003: 43). Επίσης, η υγειονομική προστασία περιορίστηκε σε μία χαμηλού επιπέδου πρωτοβάθμια περίθαλψη. Ενώ, ο ρόλος της κοινωνικής πρόνοιας εξαντλείται, ως επί το πλείστον, στην παροχή προνοιακών επιδομάτων και στην ιδρυματικού τύπου περίθαλψη, αδυνατώντας να διασφαλίσει μία καθολική κάλυψη των βασικών κοινωνικών αναγκών (Ζιώμας 2002: 160).

Η κάλυψη των κοινωνικών αναγκών, εκτός από την υπολειμματικού χαρακτήρα κοινωνική πολιτική, πραγματοποιούνταν σε μεγάλο βαθμό από την στήριξη των άτυπων δικτύων αλληλεγγύης, όπως οικογένεια και φίλοι, και από την εκκλησία, και σε μικρότερο βαθμό από μη κυβερνητικούς οργανώσεις (Χρυσάκης κ.ά. 2002: 46). Αυτό το πλαίσιο άλλαξε σιγά σιγά μετά τη δεκαετία του '90. Η εγκατάλειψη των στόχων που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της «κεϋνσιανής συναίνεσης» και η αντικατάστασή τους από στοχοθεσίες της φιλελεύθερης οικονομικής πολιτικής, οδήγησε σε δραστική συρρίκνωση των θεσμών κράτους πρόνοιας (Σακελλαρόπουλος 2011). Παράλληλα, η επέκταση φαινομένων φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού (Οικονόμου και Φερόνας 2006) καθώς και η αποβιομηχάνιση –διαδικασία που οδήγησε στην αύξηση της ανεργίας– αύξησαν την ζήτηση για κάλυψη των κοινωνικών αναγκών

¹⁹ Η παρουσίαση των οποίων δεν περιλαμβάνεται στους στόχους της έρευνας. Υπάρχει μία πλούσια βιβλιογραφία γύρω από αυτό το ζήτημα: Γράβαρης 1998:94-100, Ρομπόλης και Χλέτσος 1999: 71-84, Βενιέρης 2003: 41-80

(Κώστας 2013: 84). Επιπρόσθετα, οι περιοριστικές δημοσιονομικές πολιτικές και τα άτυπα δίκτυα αλληλεγγύης δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στην κάλυψη των αυξανόμενων κοινωνικών και οικονομικών αναγκών. Υπό αυτό το πλαίσιο, αναδύθηκε η ανάγκη δημιουργίας νέων μορφωμάτων ικανών στην προσφορά υπηρεσιών υγείας και πρόνοιας καθώς και (επαν-)ένταξης αποκλεισμένων ατόμων από την αγορά εργασίας (Χρυσάκης κ.ά. 2002: 45). Αυτά τα νέα μορφώματα περιλαμβάνουν τις δραστηριότητες της κοινωνικής οικονομίας.

Τα επιπρόσθετα εμπόδια που ερμηνεύουν την καθυστερημένη ανάπτυξη του τρίτου τομέα στην Ελλάδα συνοψίζονται παρακάτω. Η καθυστερημένη διαμόρφωση θεσμικού πλαισίου για την κοινωνική οικονομία (αυτό επιτεύχθηκε, σχετικά πρόσφατα, με το Ν. 4019/2011), η ισχνή παρουσία της κοινωνίας των πολιτών (Σωτηρόπουλος 2004) καθώς και το χαμηλό ποσοστό εθελοντικής συμμετοχής δυσχεραίνουν την ανάπτυξή του.

Αυτή η εικόνα, όμως, έχει αλλάξει κατά πολύ, ιδίως στα χρόνια της κρίσης. Οι φορείς της κοινωνικής οικονομίας, στην Ελλάδα, δραστηριοποιούνται έντονα στην φροντίδα των ευπαθών ομάδων πληθυσμού, στην παροχή αγαθών και υπηρεσιών σε τομείς όπως η υγεία, η στέγαση, η κοινωνική πρόνοια, η εκπαίδευση, ο πολιτισμός, το περιβάλλον καθώς και στην ενίσχυση της τοπικής ανάπτυξης. Ενώ, αρχίζουν και συνεπικουρούν στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού ευάλωτων ομάδων από την αγορά εργασίας. (Defourny 2004: 9-24). Το γεγονός αυτό εδράζεται στην γενικότερη στρατηγική μετατόπισης των αρμοδιοτήτων του δημόσιου τομέα προς τον ιδιωτικό και περισσότερο στον τρίτο τομέα. Τα οριοθετημένα, μεταπολεμικά, πεδία της κοινωνικής πολιτικής έχουν πια γίνει αντικείμενο διαχείρισης του κερδοσκοπικού τομέα και της ολοένα και αυξανόμενης δραστηριότητας των φορέων του τρίτου τομέα.

Θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας των Κοιν.Σ.Επ.

Ο Ν. 4019/2011²⁰, αποτελεί την πρώτη απόπειρα θεσμοθέτησης του χώρου της κοινωνικής οικονομίας και της κοινωνικής επιχειρηματικότητας. Οι βασικοί στόχοι αυτής της νομοθετικής πρωτοβουλίας συνοψίζονται στους εξής (Κασσαβέτης 2013: 47):

²⁰ ΦΕΚ Α 216/30-09-2011: Κοινωνική Οικονομία και Κοινωνική Επιχειρηματικότητα.

- Δημιουργία θέσεων εργασίας και η κοινωνικής ένταξη ευάλωτων ομάδων
- Κάλυψη κοινωνικών αναγκών, ειδικότερα μέσω της ενίσχυσης της κοινωνικής και αλληλέγγυας επιχειρηματικότητας και της κοινωνικής καινοτομίας
- Ενίσχυση της τοπικής ανάπτυξης και της κοινωνικής συνοχής

Η τομή που έφερε αυτός ο νόμος έγκειται στην νομοθέτηση της Κοινωνικής Συνεταιριστικής Επιχείρησης (εφεξής Κοιν.Σ.Επ.) ως νέου φορέα της κοινωνικής οικονομίας. Τα ιδιαίτερα γνωρίσματά του μπορούν να διακριθούν σε δύο κατηγορίες (Κασσαβέτης 2013: 48):

- Χαρακτηρίζεται από την ελεύθερη συμμετοχή των μελών του, όχι την αναγκαστική.
- Ο απώτερος στόχος είναι κοινωνικός.

Επιπλέον, οι Κοιν.Σ.Επ. αναλόγως τον ειδικότερο σκοπό που επιδιώκουν χωρίζονται σε (Μπαρδά 2016:253-254):

- Κοιν.Σ.Επ. Ένταξης. Οι οποίες αποσκοπούν στην οικονομική και κοινωνική ένταξη των ατόμων που ανήκουν στις Ευάλωτες Ομάδες Πληθυσμού²¹. Σε αυτές τις επιχειρήσεις τουλάχιστον το 40% των εργαζόμενων θα πρέπει να προέρχεται από την εν λόγω ομάδα πληθυσμού.
- Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις Κοινωνικής Φροντίδας. Σκοπός τους είναι η παραγωγή και παροχή προϊόντων και υπηρεσιών κοινωνικού/προνοιακού χαρακτήρα σε συγκεκριμένες ομάδες πληθυσμού, όπως ηλικιωμένοι, βρέφη, παιδιά κ.ά.
- Κοιν.Σ.Επ. Συλλογικού και Παραγωγικού Σκοπού, οι οποίες αφορούν την παραγωγή προϊόντων και υπηρεσιών για την ικανοποίηση των αναγκών της συλλογικότητας (όπως πολιτισμός, περιβάλλον κ.ά.)

Επίσης, σημαντική θέσπιση είναι η σύσταση του Ταμείου Κοινωνικής Οικονομίας, δια μέσω του οποίου οι Κοιν.Σ.Επ. θα μπορέσουν να ενταχθούν σε προγράμματα στήριξης της επιχειρηματικότητας και σε προγράμματα του ΟΑΕΔ για την στήριξη της απασχόλησης.

²¹ Με τον όρο αυτό αναφέρονται σε εκείνες τις ομάδες του πληθυσμού που η ένταξή τους στην οικονομική και κοινωνική ζωή εμποδίζεται από σωματικά και ψυχικά αίτια ή λόγω παραβατικής συμπεριφοράς. Αποτελούνται από άτομα με αναπηρίες (σωματικές ή ψυχικές ή νοητικές ή αισθητηριακές), εξαρτημένα ή απεξαρτημένα άτομα, οροθετικοί, φυλακισμένοι/αποφυλακισμένοι και ανήλικοι παραβάτες.

Υπάρχουν και οι Ειδικές Ομάδες Πληθυσμού, στην οποία ανήκουν όσοι βρίσκονται σε μειονεκτική θέση, όπως άνεργοι νέοι, άνεργες γυναίκες, άνεργοι άνω των πενήντα, μακροχρόνια άνεργοι, αρχηγοί μονογονεϊκών οικογενειών κ.ά. (Μπαρδά 2016: 254-255).

Επιπρόσθετα, εξασφαλίζεται η συμμετοχή του φορέα σε συγχρηματοδοτούμενα ευρωπαϊκά προγράμματα. Άλλη μία, πρωτοφανής για τα ελληνικά δεδομένα, νομοθέτηση είναι η δημιουργία του Μητρώου Κοινωνικής Επιχειρηματικότητας. Η εγγραφή στο οποίο είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την αναγνώριση της ύπαρξης των οργανισμών της κοινωνικής οικονομίας (Μπαρδά 2016: 255).

Επισκόπηση των μελετών για τις Κοινωνικές Επιχειρήσεις στην Ελλάδα

Σε αυτήν την ενότητα θα επικεντρωθούμε σε έρευνες που έχουν γίνει για τις κοινωνικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα. Θέτοντας αυτό το κριτήριο εντοπίσαμε την μελέτη μελών της ερευνητικής ομάδας του Ε.Κ.Κ.Ε Ziomas D., Ketsetzopoulou M., Bouzas N., (2001). Η μελέτη τους κάνει λόγο για την εμφάνιση δύο τύπων κοινωνικών επιχειρήσεων στην Ευρώπη κάνοντας χρήση της τυπολογίας δικτύου EMES (Borzaga and Defourny 2001). Οι κοινωνικές επιχειρήσεις που έχουν στόχο την ένταξη στην αγορά εργασίας μειονεκτούντων ατόμων. Και κοινωνικές επιχειρήσεις που αποσκοπούν στην παραγωγή και παροχή κοινωνικών και γενικότερα συλλογικών υπηρεσιών (Χρυσάκης κ.ά. 2002: 49-50). Πιο συγκεκριμένα, εντοπίζουν την εμφάνιση, στην ελληνική επικράτεια, Μ.Κ.Ο. οι σκοπεύσεις των οποίων προσιδιάζουν στον πρώτο τύπο κοινωνικής επιχείρησης. Ωστόσο, λόγω του ότι η χαρτογράφησή τους είναι σχεδόν αδύνατη και η νομική τους μορφή δεν επιτρέπει την ανάληψη επιχειρηματικής πρωτοβουλίας, οι ερευνητές καταλήγουν ότι οι κοινωνικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα θα πρέπει να αναζητηθούν στους συνεταιρισμούς. Υπό αυτό το πλαίσιο αναγνωρίζουν δύο τύπους συνεταιρισμών ως παραδείγματα κοινωνικών επιχειρήσεων: τους αγροτουριστικούς και τους αστικούς. Οι πρώτοι χαρακτηρίζονται, κυρίως, από την ίδρυσή από γυναίκες σε αγροτικές περιοχές με σκοπό την ένταξή τους στην αγορά εργασίας. Ενώ, οι συνεταιρισμοί της δεύτερης κατηγορίας αποσκοπούν στην επανένταξη των ατόμων με ψυχοκοινωνικά προβλήματα.

Σε μία άλλη έρευνα του, αυτή του Ιδρύματος Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών (IOBE), η οποία υλοποιήθηκε το 2010, διερευνάται η δυναμική της κοινωνικής επιχειρηματικότητας στην Ελλάδα. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας, αξιολογείται θετικά η συμβολή των κοινωνικών επιχειρήσεων τόσο στην απασχόληση όσο και στην καινοτομία των προϊόντων και υπηρεσιών που προσφέρουν και παράγουν, αντίστοιχα. Ειδικότερα, η πλειοψηφία των

κοινωνικών επιχειρήσεων που λειτουργεί έχει τη μορφή μη κερδοσκοπικής οργάνωσης και μεγάλο ποσοστό των εργαζομένων τους απασχολούνται και σε άλλες δραστηριότητες εκτός κοινωνικής επιχειρηματικότητα (Κώστας 2013: 91). Όσον αφορά το προφίλ των εργαζόμενων, αποτελείται κατά τα 2/3 από άντρες και το υπόλοιπό από γυναίκες, βρίσκεται μεταξύ των ηλικιών 18-44 και πάνω από το μέσο όρο των ατόμων έχουν μεταλυκειακή εκπαίδευση. Επιπλέον, αναδείχθηκε ως προς το βιοτικό τους επίπεδο ότι βρίσκονται σε πολύ καλή οικονομική κατάσταση. Συναρτήσει των παραπάνω η έρευνα του IOBE ανέδειξε ότι η κοινωνική επιχειρηματικότητα στην Ελλάδα φαίνεται πιθανή επιλογή ειδικά για άτομα νέων ηλικιών, υψηλού μορφωτικού επιπέδου και, σε κάποιες περιπτώσεις, σε άτομα που έχουν καλή οικονομική κατάσταση.

Μία πρόσφατη έρευνα, η οποία διεξήχθη από την Αδάμ Σοφία (2012), καταπιάνεται με την μελέτη των Κοινωνικών Συνεταιρισμών Περιορισμένης Ευθύνης (ΚΟΙ.Σ.Π.Ε.). Αποτελεί την πρώτη προσπάθεια πανελλαδικής χαρτογράφησης και εις βάθος ανάλυσης της λειτουργίας των ΚΟΙ.Σ.Π.Ε, ως κοινωνικής επιχείρηση εργασιακής ένταξης ατόμων με προβλήματα ψυχικής υγείας. Απώτεροι στόχοι αυτής της εμπειρικής έρευνας είναι η διερεύνηση των αντιλήψεων των στελεχών σχετικά με την οριοθέτηση και νοσηματοδότηση του στόχου της εργασιακής ένταξης, καθώς και τα αποτελέσματα που επιτυγχάνουν οι συγκεκριμένες πρωτοβουλίες ως προς την εργασιακή ένταξη των ομάδων στις οποίες απευθύνονται. Για την πραγματοποίηση της εμπειρικής έρευνας εφαρμόστηκε και το εργαλείο του ερωτηματολογίου και της συνέντευξης. Ενώ, για πρώτη φορά εξετάστηκε και η άποψη, από τους επαγγελματίες ψυχικής υγείας, των εργαζομένων από την ομάδα-στόχο.

Συνοπτικά, η μελέτη κατέδειξε πως η δημιουργία μόνιμων θέσεων εργασίας αποτελεί προτεραιότητα για κάθε ΚΟΙ.Σ.Π.Ε.. Επιπλέον, η συντριπτική πλειοψηφία των εργαζόμενων είναι μερικώς απασχολούμενοι σε ανειδίκευτες θέσεις εργασίας και με σχετικά χαμηλά απολαβές. Παρ' όλα αυτά διαμορφώνουν ένα εργασιακό περιβάλλον το οποίο προσφέρει τη δυνατότητα ένταξης σε ένα κοινωνικό πλαίσιο σε άτομα τα οποία δεν είχαν καταφέρει να εξασφαλίσουν μία σταθερή θέση εργασίας. Μετέπειτα, οι πληροφορίες σχετικά με τους πόρους των συνεταιρισμών έδειξαν πως στηρίζονται σε μεγάλο βαθμό στην οικονομική στήριξη του κράτους καθώς το μεγαλύτερο μέρος των εξόδων τους καλύπτεται από τις χρηματοδοτήσεις ενώ όταν παύουν υπάρχουν προβλήματα οικονομικής βιωσιμότητας.

Κατά τη φάση του σχεδιασμού συμβουλευτήκαμε τον Κώδικα Ηθικής και Δεοντολογία του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, προκειμένου να διασφαλίσουμε ότι η έρευνα τηρεί τις κατ' ελάχιστον προϋποθέσεις.

Δεύτερο μέρος

Κεφάλαιο 4

Μεθοδολογία έρευνας

Εισαγωγή

Η αποστολή αυτού του κεφαλαίου είναι πολλαπλή. Αρχικά παρουσιάζεται ο στόχος της παρούσας έρευνας, στη συνέχεια αναφέρονται οι υποθέσεις εργασίας και αναλύονται τα ερευνητικά ερωτήματα γύρω από τα οποία δομήθηκε η εμπειρική έρευνα και, τέλος, τεκμηριώνεται η επιλογή της συγκεκριμένης μεθοδολογίας που εφαρμόστηκε για την διεξαγωγή της έρευνας πεδίου. Το τελευταίο μέρος περιλαμβάνει, επίσης, την αιτιολόγηση του εργαλείου συλλογής των δεδομένων, τα κριτήρια επιλογής του υπό μελέτη δείγματος και τα στάδια διαμόρφωσης του οδηγού συνέντευξης και των θεματικών αξόνων. Κλείνοντας, γίνεται αναφορά στην ανατροφοδότηση από την διεξαγωγή της πιλοτικής έρευνας και στα εμπόδια που ανέκυψαν κατά την προσπάθεια πρόσβασης στο πεδίο.

Σκοπός της μελέτης

Η επισκόπηση των ερευνών, που πραγματοποιήθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, σχετικά με την εμπειρία των κοινωνικών επιχειρήσεων στην Ελλάδα ανέδειξε κάποια σημαντικά κενά. Πιο συγκεκριμένα, εντοπίστηκε ότι σε καμία έρευνα δεν έχει διερευνηθεί η επιρροή της λειτουργίας των Κοιν.Σ.Επ. ένταξης στην κοινωνική και οικονομική ένταξη των επωφελούμενων ομάδων πληθυσμού. Χάσμα το οποίο επιδιώκεται να γεφυρωθεί δια μέσω της παρούσας εμπειρικής έρευνας –εγχείρημα αρκετά απαιτητικό εάν λάβουμε υπόψη την πολυμορφία του φαινομένου. Ως εκ τούτου, απώτερος στόχος είναι η διερεύνηση της συμβολής της λειτουργίας των κοινωνικών επιχειρήσεων στην αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού των ομάδων στις οποίες απευθύνονται. Επιπρόσθετα, επιχειρείται η ανάδειξη των απόψεων των εργαζομένων από την ομάδα-στόχο σχετικά με την λειτουργία των Κοιν.Σ.Επ. ένταξης. Ωστόσο, αυτή η

στοχοθεσία, όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή, δεν υποκρύπτει την αντίληψη ότι το μοντέλο της κοινωνικής επιχείρησης στην Ελλάδα αναπτύχθηκε προκειμένου να υπερνικήσει τις αποτυχίες των πολιτικών του κράτους και της αγοράς στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού, παρόλο που παρουσιάζεται ως τέτοιο σε πολλές ακαδημαϊκές έρευνες. Αντιθέτως, το φαινόμενο των Κοιν.Σ.Επ ένταξης εδώ προσεγγίζεται υπό μία κριτική σκοπιά, διερευνώντας τον αντίκτυπο της κοινωνικής του αποστολής –δηλαδή της εργασιακής ένταξης- την μεταχείριση των επωφελούμενων ατόμων καθώς και την νοηματοδότηση του τρόπου λειτουργίας τους από τους εμπλεκόμενους ανθρώπους.

Παρουσίαση ερευνητικών ερωτημάτων

Για τις απαιτήσεις της παρούσας έρευνας πεδίου, η οποία ασχολείται με την μελέτη Κοιν.Σ.Επ. ένταξης στον νομό Αττικής, αξιοποιούνται οι υποθέσεις εργασίας του, αρμόδιου για θέματα κοινωνικής επιχειρηματικότητας, ευρωπαϊκού δικτύου EMES (Defourny and Nyssens 2006, Bacchiega and Borzaga 2001).

Οι υποθέσεις εργασίας οι οποίες υιοθετούνται είναι δύο και καταγράφονται παρακάτω:

- *Οι κοινωνικές επιχειρήσεις έχουν πολλαπλούς στόχους και συγκεκριμένα κοινωνικούς, οικονομικούς καθώς και πολιτικούς (επηρεασμός δημόσιων πολιτικών, σύνδεση με κινήματα).*
- *Οι κοινωνικές επιχειρήσεις αξιοποιούν μία πανσπερμία πόρων (χρηματικούς, υλικούς, κ.α) προκειμένου να καταστήσουν βιώσιμη την λειτουργία τους ως φορείς κοινής ωφέλειας.*

Ειδικότερα, θεωρούμε ότι δεν μπορεί να υπάρξει μία αυστηρή κατηγοριοποίηση μεταξύ των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών στόχων. Αντιθέτως, υποστηρίζουμε πως το κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό στοιχείο διαπλέκεται συνεχώς με ένα δυναμικό τρόπο κατά τον σχεδιασμό και λειτουργία των δραστηριοτήτων της επιχείρησης. Όπως για παράδειγμα στις οργανώσεις όπου ο στόχος της εργασιακής (επαν-)ένταξης επιδιώκεται κυρίως μέσω της παραγωγικής διαδικασίας των κοινωνικά αποκλεισμένων ατόμων, μπορούμε να διακρίνουμε την κοινωνική αποστολή. Η οποία όμως εμφορείται από μία ιδεολογική τοποθέτηση σχετικά με τα αίτια της ανεργίας και του κοινωνικού αποκλεισμού και τους τρόπους αντιμετώπισής τους.

Επιπρόσθετα, η ίδια αυτή επιχείρηση καλείται, εάν δεν βασίζεται σε κρατικές ή ευρωπαϊκές επιχορηγήσεις, να αναπτύξει βιώσιμες οικονομικές δραστηριότητες (εύρεση κεφάλαιο, παραγωγή προϊόντων/υπηρεσιών, προώθηση στην αγορά) παρόμοιες με αυτές μίας επιχειρήσεις του ιδιωτικού κερδοσκοπικού τομέα, προκειμένου να διατηρήσει τις θέσεις απασχόλησης (Αδάμ 2012: 117).

Λαμβάνοντας υπόψη το παραπάνω αναλυτικό σχήμα σχηματοποιήσαμε τα ερευνητικά ερωτήματα ως εξής:

- Ποιες προκλήσεις αντιμετωπίζουν;
- Πως η ταυτόχρονη επιδίωξη διαφορετικών -και εν πολλοίς αντιτιθέμενων- στόχων επιφέρει «ισορροπία» στην επιχείρηση;
- Τι είδους εργασιακή ένταξη προωθούν οι κοινωνικές επιχειρήσεις; Η εκπλήρωση του κοινωνικού στόχου δεν επιδιώκεται με τον ίδιο τρόπο από όλες τις κοινωνικές επιχειρήσεις. Από τη μία πλευρά, υπάρχουν Κοιν.Σ.Επ. ένταξης που λειτουργούν ως «γέφυρα» για την προετοιμασία και ένταξη του εργαζόμενου στην αγορά εργασίας. Είτε μέσω εκπαίδευσης/κατάρτισης είτε μέσω προσωρινής τυπικής απασχόλησης. Και από την άλλη, Κοιν.Σ.Επ. ένταξης οι οποίες συγκροτήθηκαν με το σκεπτικό δημιουργίας μόνιμων θέσεων απασχόλησης.

Μεθοδολογία έρευνας

Η προσπάθεια ερμηνείας των κοινωνικών φαινομένων, ή αλλιώς η αναζήτηση της αλήθειας, στις κοινωνικές επιστήμες, σχηματικά, μπορεί να προσεγγιστεί υπό το πλαίσιο δύο κυρίαρχων κοσμοθεωρήσεων, τη θετικιστική (positivist) και την ερμηνευτική (interpretivist) επιστημολογική προσέγγιση. Περιληπτικά, σύμφωνα με την πρώτη αντίληψη η αλήθεια υπάρχει εκεί έξω και ο ρόλος του ερευνητή συνίστατο στο να την αποκαλύψει μέσω της παρατήρησης και του πειράματος. Η προσέγγιση αυτή διαπνέεται από μία ντετερμινιστική οπτική για την κοινωνία, βάση της οποίας η κοινωνική πραγματικότητα είναι εξωτερική ως προς το δρών υποκείμενο (Νόβα-Καλτσούνη 2006: 20). Η ερμηνευτική προσέγγιση, έχοντας την εσωτερική

της πολυφωνία²², απορρίπτει την διατύπωση γενικών αρχών για την ερμηνεία των κοινωνικών γεγονότων, αντί αυτού υποστηρίζει πως ο κοινωνικός κόσμος μπορεί να κατανοηθεί μόνο υπό το πρίσμα των ατόμων και των ερμηνειών που δίνουν στα φαινόμενα γύρω τους. Με άλλα λόγια τα κοινωνικά φαινόμενα νοηματοδοτούνται ως κοινωνικές κατασκευές μέσα από τη διάδραση των δρώντων υποκειμένων (Bryman 1984, Craib 200: 37).

Αυτό που θέλουμε να τονίσουμε είναι ότι η επιλογή μίας συγκεκριμένης επιστημολογικής και μεθοδολογικής πλαισίωσης εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το ίδιο το ερευνητικό ερώτημα (Νόβα-Καλτσούνη 2006: 22). Στην περίπτωση μας, η διερεύνηση της συμβολής των Κοιν.Σ.Επ. ένταξης στην αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού των ευπαθών ατόμων του πληθυσμού, η αποτύπωση των εμποδίων που αντιμετωπίζουν καθώς και η ανάδειξη των αντιλήψεων των εργαζομένων σχετικά με την λειτουργία των συγκεκριμένων επιχειρήσεων αποτελούν ερωτήματα τα οποία δεν μπορούν να ποσοτικοποιηθούν. Ως εκ τούτου, η μεθοδολογική προσέγγιση της παρούσας έρευνας υιοθετεί ποιοτικές μεθόδους έρευνας και πιο συγκεκριμένα την «ευέλικτη» μέθοδο της θεματικής ανάλυσης (Braun & Clark 2006).

Μέθοδος και εργαλείο συλλογής δεδομένων

Για την συλλογή των ποιοτικών δεδομένων της εμπειρικής έρευνας επιλέχθηκε η τεχνική της συνέντευξης με δυνατότητα απομαγνητοφώνησής της. Αυτό το ερευνητικό εργαλείο κρίθηκε ως το πλέον ενδεδειγμένο, καθώς προσφέρει την δυνατότητα άντλησης των υποκειμενικών αντιλήψεων των συμμετεχόντων, αποφεύγοντας τον εγκλωβισμό τους σε τυποποιημένες απαντήσεις (Μαντζούκας 2007: 242).

Για την υλοποίηση των συνεντεύξεων σχηματίστηκε οδηγός με ημι-δομημένες ερωτήσεις ανοικτού τύπου. Αυτό το εργαλείο δεν παραπέμπει σε μία ανοργάνωτη διαδικασία. Αντιθέτως, δίνει την δυνατότητα στον ερευνητή να ορίσει ένα άξονα συζήτησης, με ένα σύνολο προκαθορισμένων ερωτήσεων, και την ευελιξία να κρίνει ο ίδιος –ανάλογα τον ερωτώμενο- την σειρά των ερωτήσεων, τον τρόπο εκφοράς τους ακόμα και την δυνατότητα συμπλήρωσής τους

²² Αποτελείται από τρεις σχολές της φαινομενολογίας, της εθνομεθοδολογίας και της συμβολικής διαντίδρασης. Για μία αναλυτική παρουσίαση συμβουλευτείτε το, Bryman A. (1984). “The Debate about Quantitative and Qualitative Research: A Question of Method or Epistemology?”, *The British Journal of Sociology*, 35 (1), pp. 75-92.

(Νόβα-Καλτσούνη 2006: 46). Η μέθοδος αυτή απαιτεί ένα συνδυασμό ενεργητικής και μεθοδικής ακρόασης, προκειμένου να αντληθούν όσο το δυνατόν περισσότερες πληροφορίες για τα ποιοτικά χαρακτηριστικά κάθε οργάνωσης (Κοντογιάννη κ.α. 2014: 331). Η επικέντρωση στη χρήση ημι-δομημένου ερωτηματολογίου δεν συνεπάγεται την υποτίμηση των υπόλοιπων μεθοδολογικών εργαλείων. Αλλά υιοθετήθηκε γιατί προσφέρει την εφαρμογή πανομοιότυπου οδηγού συνέντευξης στο σύνολο του πληθυσμού έρευνας, δηλαδή σε μορφώματα με διαφορετικές δραστηριότητες και διαφορετική εσωτερική λειτουργία.

Σχεδιασμός οδηγού συνέντευξης

Για την όσο το δυνατόν σφαιρικότερη κάλυψη των απόψεων των μελών των κοινωνικών επιχειρήσεων καταρτίστηκαν δύο διακριτοί οδηγοί συνέντευξης. Ο ένας για τα στελέχη του φορέα (όπως ιδρυτικά μέλη, επαγγελματίες –όπως ψυχολόγοι, παιδαγωγοί- υπεύθυνοι παραγωγικής διαδικασίας, κ.ά.) και ο άλλος για τους εργαζόμενους των ευπαθών ομάδων. Αυτός ο διαχωρισμός εδράζεται στο χαρακτηριστικό πως οι εργαζόμενοι δεν είναι υποχρεωτικό να ανήκουν στην διοικούσα επιτροπή ή να κατέχουν επιτελικές θέσεις. Έτσι αν και υπάρχει η πιθανότητα αλληλοεπικάλυψης των ιδιοτήτων, ένας εργαζόμενος μπορεί να είναι και μέλος του Δ.Σ ή ακόμα και ιδρυτικό μέλος, αυτό δεν αποτελεί κανόνα.

Και οι δύο οδηγοί συνέντευξης διαμορφώθηκαν αντλώντας θεωρητικά εργαλεία από τις δύο πανευρωπαϊκές συγκριτικές έρευνες, ELEXIES και PERSE, του δικτύου EMES. Πιο συγκεκριμένα, υιοθετήθηκε η μέθοδος ανάλυσης των Κοιν.Σ.Επ ένταξης υπό το πρίσμα των παρακάτω μεταβλητών: των στόχων, της διοίκησης και των πόρων που αξιοποιούν ²³.

Οδηγός συνέντευξης με στελέχη

Ο εν λόγω οδηγός συνέντευξης αποτελείται από επτά θεματικές ενότητες (Παράρτημα Ι). Η πρώτη ενότητα αποσκοπεί στην απόσπαση των προσωπικών πληροφοριών των ερωτώμενων, όπως είναι το ονοματεπώνυμο, το φύλο, η ηλικία, εκπαιδευτικό τους υπόβαθρο και η θέση τους

²³ Βλέπε Κεφάλαιο 2.

στο φορέα. Στη συνέχεια, επιδιώκεται η άντληση πληροφοριών κατά το στάδιο ίδρυσης της επιχείρησης. Οι πληροφορίες αυτές περιλαμβάνουν τα κίνητρα δημιουργίας της, τις πηγές που διοχετεύτηκαν οι, αναγκαίοι, οικονομικοί πόροι για την εκκίνηση της επιχείρησης καθώς και τα εμπόδια που ορθώθηκαν την δεδομένη χρονική περίοδο.

Περαιτέρω, στον τρίτο άξονα της συνέντευξης θίγονται ζητήματα σχετικά με την παραγωγική δραστηριότητα της επιχείρησης. Συγκεκριμένα, αναλύονται οι συγκεκριμένες δραστηριότητες, οι λόγοι επιλογής τους, ο αριθμός των εργαζομένων ανά τομέα καθώς και ενδεχόμενα μελλοντικά σχέδια. Επίσης, επισημαίνεται εάν η στρατηγική προώθηση των προϊόντων/υπηρεσιών τονίζει ή όχι την ιδιαιτερότητα της (κοινωνικής) επιχείρησης. Ο επόμενος άξονας καταπιάνεται με τα ζητήματα των εργαζομένων από τις ευπαθείς ομάδες. Ζητούνται στοιχεία όπως τον αριθμό τους, το καθεστώς εργασίας τους, τις διαδικασίες πρόσληψης και την δυνατότητα συμμετοχής τους στην λειτουργία της επιχείρησης. Μετέπειτα, ο πέμπτος άξονας έχει ως θέμα την διαχείριση των ποικίλων πόρων της επιχείρησης (οικονομικών, υλικών, κ.ά.). Μέσω αυτής της θεματικής επιδιώκεται η ενημέρωση σχετικά με το είδος των πόρων που διαθέτει η επιχείρηση, τον βαθμό εξάρτησης από ευρωπαϊκές επιδοτήσεις, την ύπαρξη ή όχι εξασφαλισμένου αγοραστικού κοινού των προϊόντων/υπηρεσιών καθώς και την στήριξη από εθελοντές.

Οι δύο τελευταίοι άξονες χαρακτηρίζονται ως ιδιαίτερης σημασίας, καθώς στοχεύουν στην ανάδυση των αντιλήψεων των ερωτώμενων σχετικά με τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της επιχείρησης. Αναλυτικότερα, η προτελευταία ενότητα περιλαμβάνει ερωτήσεις που αφορούν την νοηματοδότηση των, διαφορετικών, στόχων της Κοιν.Σ.Επ.. Η αγοραία διάσταση συνυπάρχει εγγενώς με την κοινωνική αποστολή των μορφωμάτων αυτών, η οποία δεν είναι άλλη από την εργασιακή ή/και κοινωνική ένταξη των ευπαθών ομάδων του πληθυσμού. Κατά τη λειτουργία της Κοιν.Σ.Επ εμφανίζονται εμπόδια στην ταυτόχρονη επιδίωξη της κοινωνικής αποστολής και της επιχειρηματικής δραστηριότητας; Κατά πόσον ο παράγοντας της κερδοφορίας επηρεάζει την επιλογή της δραστηριότητας της επιχείρησης. Ή αυτή η επιλογή επικαθορίζεται από τον στόχο της εργασιακής ένταξης. Δημιουργεί ή όχι ιδεολογικές συγκρούσεις στο εσωτερικό της επιχείρησης η υποχρεωτική σύμπλευση αυτών των δύο στόχων. Σε αυτά τα ερωτήματα φιλοδοξεί να «ρίξει φως» η πέμπτη ενότητα του οδηγού συνέντευξης.

Η τελευταία ενότητα περιλαμβάνει ερωτήσεις γενικού περιεχομένου, όπως είναι η καταγραφή των πιο καίριων εμποδίων για τις Κοιν.Σ.Επ. ένταξης γενικά και ο σχολιασμός του πρόσφατου θεσμικού πλαισίου για τις Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις, με τον νόμο Ν. 4430/2016 για την Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία. Τέλος, θίγεται το θέμα συνεργασίας μεταξύ των Κοιν.Σ.Επ. ένταξης και συλλέγονται προτάσεις αντιμετώπισης των υφιστάμενων δυσκολιών.

Οδηγός συνέντευξης με εργαζόμενους

Ο οδηγός συνέντευξης για τους εργαζόμενους εμφανίζεται πιο περιορισμένος, από τον ως άνω προαναφερθείσα, στις ενότητες των πόρων και των παραγωγικών δραστηριοτήτων (Παράρτημα ΙΙ). Ειδικότερα, αποτελείται από τέσσερις θεματικούς άξονες. Η συνέντευξη ξεκινάει, όπως και ως άνω, με την κατάθεση των προσωπικών πληροφοριών του συνεντευξιζόμενου και συνεχίζει με την εξιστόρηση του μέχρι πρότινος επαγγελματικού του βίου –στην δεύτερη ενότητα. Η εξιστόρηση της επαγγελματικής του πορείας μέχρι τώρα, οι λόγοι επιλογής εργασίας σε μία Κοιν.Σ.Επ ένταξης, η παρουσίαση της θέσης εργασίας που καταλαμβάνει στην εν λόγω επιχείρηση και η ταύτιση ή όχι με την προηγούμενη του επαγγελματική εμπειρία, πλαισιώνουν τα ερωτήματα αυτής της ενότητας.

Ενώ, η παρουσίαση των στόχων που επιδιώκει ή θα πρέπει να επιδιώκει η επιχείρηση, η συμμετοχή ή όχι στη διοίκηση της επιχείρησης (όπως γενικές συνελεύσεις, συμμετοχή σε διοικητικές/οργανωτικές αποφάσεις, κ.ά.), αποτελούν το περιεχόμενο της τέταρτης θεματικής του οδηγού συνέντευξης. Κλείνοντας στην τελευταία ενότητα, όπως και παραπάνω, περιλαμβάνονται θέματα γενικού περιεχομένου (εντοπισμός των βασικών προβλημάτων για τις Κοιν.Σ.Επ ένταξης, άποψη για το πρόσφατο θεσμικό πλαίσιο και προτάσεις βελτιώσεις).

Η διάρθρωση των ερωτήσεων δεν έγινε με τυχαίο τρόπο. Απεναντίας, ακολουθήθηκε η δομή από την σχετική βιβλιογραφία (Bell 1997: 154-155), σύμφωνα με την οποία οι απλές ερωτήσεις, προκειμένου να διευκολυνθεί η ροή της συζήτησης, βρίσκονται στην αρχή της συνέντευξης και προχωρώντας να εμβαθύνουμε σε πιο σύνθετα και ευαίσθητα θέματα. Επίσης, σε περίπτωση ταύτισης των δύο ιδιοτήτων ο οδηγός συνέντευξης διαμορφωνόταν με προσθαφαίρεση των κατάλληλων θεματικών αξόνων από τους παραπάνω οδηγούς συνέντευξης.

Πληθυσμός έρευνας πεδίου

Για την διαμόρφωση του πληθυσμού έρευνας τέθηκε ως προϋπόθεση η κάλυψη του κριτηρίου της εργασιακής ένταξης ευπαθών ομάδων, ως βασικού στόχου από την κοινωνική συνεταιριστική επιχείρηση. Επίσης, ο περιορισμένος χρόνος εκπόνησης της μελέτης οδήγησε στην εστίαση του ενδιαφέροντος σε μία συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή. Συναρτήσει των παραπάνω η εμπειρική μελέτη επικεντρώνεται στις Κοιν.Σ.Επ ένταξης που λειτουργούν στην περιοχή του νομού Αττικής.

Ο πληθυσμός έρευνας των στελεχών των φορέων συμπεριέλαβε όσους ανθρώπους ήταν ιδρυτικά μέλη του φορέα ή συμμετείχαν στο διοικητικό συμβούλιο ή είχαν μία γενικότερη εμπλοκή σε υπεύθυνη θέση, ούτως ώστε να εξασφαλιστεί η όσον το δυνατόν μεγαλύτερη γνώση της ιστορίας και των χαρακτηριστικών κάθε μορφώματος. Για αυτό το λόγο πραγματοποιήθηκαν αρκετές «διερευνητικές» επαφές για την δημιουργία δείγματος που υπακούει στα παραπάνω χαρακτηριστικά.

Πιλοτική Έρευνα

Για την εξασφάλιση της δυνατότητας των οδηγών συνέντευξης να αποσπάσουν τις επιθυμητές – για την εκπλήρωση των ερευνητικών στοχεύσεων- πληροφορίες διενεργήθηκαν δύο πιλοτικές συνεντεύξεις με μέλη της Κοιν.Σ.Επ ένταξης «Ατόμων με Αναπηρία». Μία με στέλεχος της εν λόγω Κοιν.Σ.Επ. και μία με εργαζομένο της. Διαθέτοντας την περισσότερη εμπειρία, ως η πιο παλιά Κοιν.Σ.Επ. ένταξης αφού είναι η πρώτη που συστάθηκε με τον νόμο 4019/2011, θεωρήθηκε η κατάλληλη για την υλοποίηση των πιλοτικών συνεντεύξεων. Η ανατροφοδότηση από τις πιλοτικές έρευνες κατέδειξε ελλείμματα στη δομή των ημι-δομημένων συνεντεύξεων. Στην περίπτωση των στελεχών αναδύθηκε η ανάγκη να δοθεί περισσότερο έμφαση στην πορεία της παραγωγικής δραστηριότητας του φορέα. Και στον οδηγό συνέντευξης των εργαζομένων προστέθηκαν περισσότερες ερωτήσεις στον θεματικό άξονα της διοικητικής συμμετοχής.

Πρόσβαση στο πεδίο

Η αναγνώριση και μετέπειτα προσέγγιση των Κοιν.Σ.Επ. ένταξης στο Ν. Αττικής κατέστη επιτυχής μέσω του Μητρώου Κοινωνικής Επιχειρηματικότητας (εφεξής μητρώο) του νόμου 4019/2011 «Κοινωνική Οικονομία και Κοινωνική Επιχειρηματικότητα». Όπως αναφέρθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο με τον εν λόγω νόμο, εκτός από την ίδρυση των κοινωνικών επιχειρήσεων, πραγματοποιήθηκε, για πρώτη φορά, μία θεσμική καταγραφή των φορέων της κοινωνικής οικονομίας στην Ελλάδα. Για τις απαιτήσεις αυτού του εγχειρήματος θεσπίστηκε το Μητρώο Κοινωνικής Οικονομίας το οποίο περιλαμβάνει δύο επιμέρους μητρώα, το Μητρώο Κοινωνικής Επιχειρηματικότητας και το Ειδικό Μητρώο άλλων Φορέων Κοινωνικής Οικονομίας. Έτσι η νομιμοποίηση και λειτουργία κάθε οργανισμού της κοινωνικής οικονομίας προϋποθέτει την εγγραφή του σε ένα από τα παραπάνω μητρώα. Ειδικότερα, στην περίπτωση που μας ενδιαφέρει, αυτής της ίδρυσης Κοινωνικής Συνεταιριστικής Επιχείρησης Ένταξης, η χρονική στιγμή εγγραφή της στο μητρώο συμβολίζει και την έναρξη της λειτουργίας της.

Ουσιαστικά αυτή η ρήτρα λειτουργίας απέκλεισε κάθε υποψία ύπαρξης Κοιν.Σ.Επ. ένταξης στο Ν. Αττικής η οποία δεν καταγράφεται στο μητρώο. Με αυτό τον τρόπο εξοικονομήθηκε πολύτιμος χρόνος ο οποίος θα αφιερωνόταν στην απαιτητική διαδικασία της εύρεσης και ταυτοποίησης του υπό έρευνα δείγματος. Χρόνος ο οποίος, όπως θα δούμε παρακάτω, σπαταλήθηκε στην προσπάθεια απόσπασης της συγκατάθεσης για συνέντευξη.

Η πρόσβαση στο μητρώο γίνεται μέσω του ιστοχώρου του Υπουργείου Εργασίας, Κοινωνικής Ασφάλισης & Κοινωνικής Αλληλεγγύης²⁴. Η θεσμική καταγραφή των Κοιν.Σ.Επ έχει αποθηκευτεί σε ένα αρχείο υπολογιστικών φύλλων (excel) το οποίο προσφέρεται δημόσια για λήψη. Το αρχείο περιλαμβάνει κατηγοριοποιημένα όλες τις μορφές των Κοιν.Σ.Επ. (Ένταξης Ευάλωτων Ομάδων, Ένταξης Ειδικών Ομάδων και Συλλογικής και Κοινωνικής ωφέλειας), τους Κοινωνικούς Συνεταιρισμούς Περιορισμένης Ευθύνης (Κοι.Σ.Π.Ε.) και τους Συνεταιρισμούς Εργαζομένων που υπάρχουν σε όλη την Ελλάδα μέχρι τις τριάντα (30) Ιανουαρίου του 2017.

²⁴ <http://www.ypakp.gr/>

Από όλες αυτές εντοπίστηκε το υπό έρευνα δείγμα, οι Κοιν.Σ.Επ Ένταξης Ευάλωτων Ομάδων στο Ν. Αττική, και αντιγράφηκε σε ξεχωριστό αρχείο για την καλύτερη μελέτη του. Το αρχείο περιέχει τις πιο σημαντικές πληροφορίες όπως η επωνυμία, η δραστηριότητα, η έδρα, η διεύθυνση και ο αριθμός των μελών των Κοιν.Σ.Επ. καθώς και το ονοματεπώνυμο και το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο των εκπροσώπων τους.

Η διεξαγωγή των συνεντεύξεων έλαβε χώρα δύο διαφορετικές χρονικές στιγμές, η μία ήταν τέλη Ιουνίου με αρχές Ιουλίου και η άλλη αρχές Σεπτεμβρίου (2017). Η αιτία για αυτόν τον διαχωρισμό οφείλεται σε μία θεσμική διαδικασία που επιβάρυνε και άλλο τον φόρτο εργασίας των μελών των Κοιν.Σ.Επ. Πιο συγκεκριμένα, εκ των υστέρων πληροφορηθήκαμε -κατά τη διάρκεια της δεύτερης συνέντευξης- ότι μέχρι τις τριάντα (30) Ιουνίου όλες οι Κοιν.Σ.Επ θα πρέπει να υποβάλλουν τα απαραίτητα δικαιολογητικά (ή αλλιώς «αίτηση μετάπτωσης») για την εγγραφή τους στο νέο Γενικό Μητρώο Φορέων Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας. Υποχρεωτική ρύθμιση για την ένταξή τους στις νέες διατάξεις του Ν.4430/2016 –ειδάλλως διαγράφονταν. Αυτή η απαραίτητη, και χρονοβόρα όπως μας είπαν, διαδικασία μείωσε σημαντικά τον όποιον ελεύθερο χρόνο είχαν τα μέλη των Κοιν.Σ.Επ. για διεξαγωγή συνέντευξης. Εμπόδιο το οποίο, τελικά, υπερκεράστηκε πραγματοποιώντας τις πιο πολλές συνεντεύξεις αρχές Ιουλίου και μεταθέτοντας δύο για τον Σεπτέμβριο.

Άλλη μία σημαντική δυσκολία ήταν η απροθυμία των μελών των Κοιν.Σ.Επ. να λάβουν μέρος στην έρευνα. Η πλειοψηφία των εκπροσώπων των φορέων, εκτός από δύο, κατά τη διάρκεια της πρώτης τηλεφωνικής επικοινωνίας εμφανίστηκε, σε πρώτο επίπεδο, αρκετά αρνητική προς την ιδέα της εμπειρικής έρευνας²⁵ και στη συνέχεια με προέτρεψαν να ανατρέξω στα αποτελέσματα κάποιων πρόσφατων ερευνών από πανεπιστήμια, δίχως καμία περαιτέρω διασαφήνιση. Η δυσκολία αυτή αντιμετωπίστηκε σχετικά γρήγορα καθώς μετά από την παρουσίαση των στόχων της συνέντευξης και της μεθοδολογίας που θα εφαρμοστεί, ερχόταν η πολυπόθητη συγκατάθεση και οριζόταν η ημερομηνία συνέντευξης. Η ρίζα, ωστόσο, αυτής της γενικευμένης απροθυμίας μπορεί να εντοπιστεί στην αρνητική εμπειρία που προσκόμισαν από προηγούμενες εμπειρικές έρευνες.

Αυτά όσον αφορά την προσέγγιση γενικά των Κοιν.Σ.Επ. και ειδικά των στελεχών τους. Αναφορικά με τους εργαζόμενους, ορθώθηκε ένα εμπόδιο επικοινωνίας το οποίο έμοιαζε

²⁵ Χαρακτηριστικά λάβαμε ως απάντηση την φράση: 'Δεν έχετε με κάτι άλλο να ασχοληθείτε εσείς'.

απροσπέλαστο. Η μόνη διόδος επικοινωνίας με τους εργαζόμενους των εν λόγω μορφωμάτων, εάν δεν ήταν ιδρυτικά μέλη ή δεν κατείχαν μία διευθυντική/επιτελική θέση, ήταν δια μέσου των στελεχών. Δηλαδή το σχεδιάγραμμα είχε ως εξής, πρώτα να μιλήσουμε με στελέχη των Κοιν.Σ.Επ. Ένταξης και μετά οι ίδιοι να μας παραπέμψουν στους εργαζόμενους του φορέα -είτε ενημερώνοντάς μας για την ημέρα που βρίσκεται στον χώρο εργασίας τους ο εργαζόμενος, είτε δίνοντάς μας στοιχεία για την επικοινωνία μαζί τους, είτε μέσω της προσωπικής γνωριμίας την ίδια χρονική στιγμή. Ωστόσο, παρά τις συστηματικές προσπάθειες προσέγγισης των εργαζομένων καταφέραμε να έρθουμε σε επικοινωνία και να αποσπάσουμε την συγκατάθεση τους για συνέντευξη μόνο από τέσσερις εργαζόμενους σε μόλις δύο Κοιν.Σ.Επ..

Διεξαγωγή έρευνας

Η υλοποίηση της εμπειρικής έρευνας έλαβε χώρα τα χρονικά διαστήματα τέλη Ιουνίου-αρχές Ιουλίου και αρχές Σεπτεμβρίου. Η κάθε συνέντευξη ήταν απόρροια προηγούμενης επικοινωνίας και τα βήματα τα οποία ακολουθήθηκαν για την προσέγγισή τους ήταν τα εξής:

- Αποστολή μηνύματος στο ηλεκτρονικό ταχυδρομείο του εκπρόσωπου του κάθε φορέα – μέσω των στοιχείων του μητρώου- στο οποίο εξηγούνται αναλυτικά οι στοχεύσεις της έρευνας και η ποιοτική διερεύνηση των μορφωμάτων με τη χρήση ημι-δομημένων συνεντεύξεων.
- Εάν δεν υπήρχε η ανταπόκριση σε αυτό το ηλεκτρονικό μήνυμα εντός ολίγων ημερών – συχνό φαινόμενο- τότε ερχόμασταν σε τηλεφωνική επικοινωνία μαζί τους, υπενθυμίζοντας τους την ύπαρξη του εν λόγω μηνύματος, αναλύοντας τους ξανά τα βασικά στοιχεία της έρευνας και ρωτώντας τους ευγενικά αν θέλουν να συμμετάσχουν στην έρευνα.
- Τέλος, εάν δεν απέφεραν καρπούς οι δύο προηγούμενες ενέργειες, πραγματοποιούσαμε επιτόπιες επισκέψεις στους φορείς προκειμένου να υπάρξει μία πιο άμεση, πρόσωπο με πρόσωπο, επικοινωνία και να ορίσουμε την ημερομηνία της συνέντευξης. Αυτό το βήμα χρειάστηκε να επαναληφθεί δύο φορές σε μία Κοιν.Σ.Επ.

Η χαρτογράφηση των Κοιν.Σ.Επ. ένταξης αποτυπώνει το πλήθος αυτών των μορφωμάτων που υπάρχουν και έχουν εγγραφεί στο μητρώο μέχρι και τις τριάντα (30) Ιανουαρίου του 2017. Η όποια μετέπειτα εγγραφή στο μητρώο θα εμφανιστεί στο καινούργιο «γενικό μητρώο» του Ν.4430/2016 το οποίο βρίσκεται στο στάδιο της επεξεργασίας και δεν δύναται να διατεθεί δημόσια. Άλλη μία παρατήρηση, η οποία δεν αποβλέπει στην υποτίμηση της αξίας της θεσμικής καταγραφής, είναι ότι το μητρώο μας παρέχει μόνο την πληροφορία της ύπαρξης του εκάστοτε φορέα κοινωνικής οικονομίας και όχι της λειτουργίας της. Με άλλα λόγια το αρχείο του μητρώου δεν είναι επικαιροποιημένο. Για το λόγο αυτό από τις δεκατρείς (13) Κοιν.Σ.Επ. Ένταξης Ευπαθών Ομάδων στο Ν. Αττικής, οι έντεκα (11) εντοπίστηκαν σε λειτουργία²⁶. Με την όρο «λειτουργία» εννοούμε ότι ο φορέας απασχολεί έστω και ένα άτομο από την ομάδα-στόχο και η παραγωγική του δραστηριότητα δεν έχει διακοπεί. Εν συνεχεία, η Κοιν.Σ.Επ. «Δροσοσταλίδα» μας πληροφόρησε ότι είναι στην διαδικασία αλλαγής της θεσμικής της μορφής, από Ένταξης γίνεται Συλλογικής και Κοινωνικής Ωφέλειας. Ενώ, η Κοιν.Σ.Επ. «Συνδετήρες» αρνήθηκαν να συμμετάσχουν στην έρευνα. Και, επίσης, σε τέσσερις Κοιν.Σ.Επ.²⁷ οι προσπάθειες επικοινωνίας μαζί τους δεν κατέστησαν εφικτές.

Έτσι το πλήθος των μορφωμάτων που συμμετείχαν στην εμπειρική έρευνα διαμορφώθηκε ως εξής:

- Κοιν.Σ.Επ. «ART-Εμείς/Αρτεμις» (23/Ιουνίου)
- Εργαζόμενος 1 (27/Ιουνίου)
- Εργαζόμενος 2 (28/Ιουνίου)
- Εργαζόμενος 3, Εργαζόμενος 4 (03/Ιουλίου)
- Κοιν.Σ.Επ. «Αμφιτρίτη» (04/Ιουλίου)
- Κοιν.Σ.Επ. «Κήπος της Ελπίδας» (05/Ιουλίου)
- Κοιν.Σ.Επ. «Νέοι Ορίζοντες» (06/Ιουλίου)
- Κοιν.Σ.Επ. «Myrtillo» (04/Σεπτεμβρίου)
- Κοιν.Σ.Επ. «ΜΑ...ΖΕΙ» (05/Σεπτεμβρίου)

Συνολικά διεξήχθησαν δέκα (10) ημι-δομημένες συνεντεύξεις, από τις οποίες οι έξι (6) υλοποιήθηκαν με στελέχη και οι τέσσερις (4) με εργαζόμενους των Κοιν.Σ.Επ. ένταξης

²⁶ Η Κοιν.Σ.Επ. «Ατόμων με Αναπηρία» και «Da move in Dance Trial» δεν απασχολούσαν κανένα εργαζόμενο και δεν η παραγωγική τους δραστηριότητα είχε διακοπεί.

²⁷ Η Κοιν.Σ.Επ. «ΑΚΤ-ΕΙΝ», «Ένταξης Δικαίωμα» και «Βέγας Εκδοτική-Πολιτιστική».

(σύμφωνα με το παράρτημα I και II, αντίστοιχα). Η διάρκεια της συνέντευξης στα στελέχη κατά μέσο όρο κυμάνθηκε στα 35-40 λεπτά και στους εργαζόμενους στα 20 λεπτά. Παρατηρήθηκε μία ταύτιση ιδιοτήτων καθώς ένα ιδρυτικό μέλος ήταν και εργαζόμενος στον φορέα. Οι ιδιότητες των στελεχών που συμμετείχαν στις συνεντεύξεις ήταν ιδρυτικό μέλος-γραμματέας του διοικητικού συμβουλίου, ιδρυτικό μέλος-πρόεδρος, διευθύντρια-υπεύθυνη παραγωγικής δραστηριότητας, ιδρυτικό μέλος-υπεύθυνη μάρκετινγκ, υπεύθυνη παιδαγωγικού προγράμματος-γραμματέας στο Δ.Σ και πρόεδρος του Δ.Σ. Από την κατηγορία των εργαζομένων οι δύο είναι επιφορτισμένοι με διοικητικά καθήκοντα και οι υπόλοιποι κατέχουν παραγωγικές θέσεις εργασίας.

Επεξεργασία δεδομένων

Μετά την διαδικασία της συγκέντρωσης των πρωτογενών δεδομένων ακολουθεί η καταγραφή, επεξεργασία και ερμηνεία αυτών. Για την καταγραφή των συνεντεύξεων χρησιμοποιήθηκε συσκευή ηχογράφησης και μετά την ολοκλήρωση αυτού του σταδίου ακολούθησε η αυτολεξεί απομαγνητοφώνησή τους. Το συνολικό πρωτογενές υλικό επιδόθηκε σε μία διεξοδική επεξεργασία η οποία οδήγησε, εν τέλει, στην σκιαγράφηση των θεματικών αξόνων. Οι θεματικοί άξονες περιλαμβάνουν τα κατάλληλα εκείνα δεδομένα του ερευνητικού υλικού τα οποία απαντούν στα ερευνητικά ερωτήματα. Παράλληλα, επιλέχθηκαν σημαντικά αποσπάσματα των συνεντεύξεων τα οποία ενσωματώθηκαν αυτούσια στον κορμό της ανάλυσης των αποτελεσμάτων, με σκοπό την απόδοση νοήματος και ερμηνείας των εμπειρικών δεδομένων.

Η παραπάνω διαδικασία είχε ως αποτέλεσμα την διαμόρφωση του «θεματικού χάρτη» των πρωτογενών δεδομένων. Ο «θεματικός χάρτης», αποτελούμενος από τους θεματικούς άξονες, αποσκοπεί στην ταξινόμηση των πιο σημαντικών –με όρους εκπλήρωσης των ερευνητικών στοχεύσεων- δεδομένων του εμπειρικού υλικού. Υπό αυτό το πλαίσιο, οι θεματικοί άξονες που αναδύθηκαν από την ανάλυση των συνεντεύξεων των στελεχών είναι τέσσερις και είναι οι εξής:

1. Ζητήματα στοχοθεσίας

Η ενότητα αυτή επιχειρεί να αναδείξει τις αντιλήψεις των στελέχη σχετικά με τις σκοπεύσεις των Κοιν.Σ.Επ, καθώς και τις ενδεχόμενες εσωτερικές συγκρούσεις που προκύπτουν από την ταυτόχρονη επιδίωξη του κοινωνικού και οικονομικού στόχου.

2. Λειτουργία κοινωνικής επιχείρησης

Η θεματική αυτή συμπυκνώνει τις διαφορετικές εμπειρίες των Κοιν.Σ.Επ κατά το στάδιο εκκίνησης της λειτουργίας τους, την αιτιολόγηση της επιλογής της συγκεκριμένης παραγωγικής δραστηριότητας και την/τις πηγή/ές άντλησης των πόρων.

3. Η θέση και ο ρόλος των εργαζόμενων στην Κοιν.Σ.Επ.

Αναφορικά με αυτήν την θεματική ομάδα αναλύονται ευρήματα που σχετίζονται με το καθεστώς εργασίας των εργαζόμενων από την ομάδα-στόχο και τις αντιλήψεις των στελεχών για την θέση τους στην διοίκηση της Κοιν.Σ.Επ. Επίσης, σκιαγραφείται ο επαγγελματικός βίος των εργαζόμενων και αναλύεται η άποψή τους για την λειτουργία της επιχείρησης.

4. Καταγραφή εμποδίων και Θεσμικό πλαίσιο

Ο τελευταίος άξονας επιχειρεί να ομαδοποιήσει τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει κάθε Κοιν.Σ.Επ. ένταξης και να παρουσιάσει τις αντιλήψεις των στελεχών αναφορικά με το νέο θεσμικό πλαίσιο που διέπει την λειτουργία των εν λόγω φορέων (Ν.4430/2016).

Κεφάλαιο 5

Παρουσίαση αποτελεσμάτων

Εισαγωγή

Στόχος αυτού του κεφαλαίου, όπως προοικονομείται και από την ονομασία του, είναι η παρουσίαση των ερευνητικών ευρημάτων. Ωστόσο, πριν προχωρήσουμε σε αυτό το στάδιο χρήσιμο θα ήταν να παραθέσουμε κάποια ποσοτικά στοιχεία για την λειτουργία των υπό μελέτη Κοιν.Σ.Επ. ένταξης καθώς και κάποια ποιοτικά όσο αφορά το προφίλ των στελεχών και των εργαζόμενων. Από τις έξι επιχειρήσεις οι πέντε αποσκοπούν στην εργασιακή αποκατάσταση ατόμων με αναπηρία και μόλις μία στοχεύει στην εργασιακή ένταξη ατόμων που συγκαταλέγονται στην κοινωνική ομάδα των αποφυλακισμένων. Αναφορικά με τον αριθμό των εργαζόμενων, δύο Κοιν.Σ.Επ απασχολούν εδώ και δύο χρόνια μόνο έναν εργαζόμενο, μία άλλη κατά τη διάρκεια διενέργειας της συνέντευξης απασχολούσε 19 εργαζόμενους και στις υπόλοιπες ο αριθμός κυμαινόταν μεταξύ των 4-6 εργαζόμενους.

Τα συνεντευξιαζόμενα στελέχη όσον αφορά την διάσταση του φύλου αποτελούνταν από πέντε γυναίκες και έναν άντρα, ηλικίας μεταξύ 35-51 ετών. Το εκπαιδευτικό τους υπόβαθρο, κατά πλειοψηφία, βρισκόταν ανάμεσα στην κατοχή πτυχίου τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και μεταπτυχιακού διπλώματος. Ενώ, μόνο ένα στέλεχος ήταν απόφοιτος Γυμνασίου. Όσον αφορά τους εργαζόμενους, τρεις από αυτούς είναι άντρες και μόλις μία γυναίκα με εκπαιδευτικό υπόβαθρο

Ζητήματα στοχοθεσίας

Η ειδοποιός διαφορά των κοινωνικών επιχειρήσεων με τις υπόλοιπες οργανώσεις του τρίτου τομέα εντοπίζεται στην ανάληψη οικονομικού ρίσκου και στην εισαγωγή της αγοραίας λογικής. Η αγοραία αυτή διάσταση συνυπάρχει εγγενώς με την κοινωνική αποστολή των μορφωμάτων αυτών, η οποία δεν είναι άλλη από την εργασιακή ή/και κοινωνική ένταξη των ευπαθών ομάδων του πληθυσμού. Σε αυτό το σημείο γεννάται το ερώτημα εάν κατά τη λειτουργία της επιχείρησης

εμφανίζονται εμπόδια στην ταυτόχρονη επιδίωξη της κοινωνικής αποστολής και της επιχειρηματικής δραστηριότητας. Η πολλαπλότητα των στόχων των Κοιν.Σ.Επ. προσπαθεί να διερευνηθεί μέσα από τις οπτικές γωνίες των εκπροσώπων των φορέων.

Αδιαμφισβήτητα στις περισσότερες Κοιν.Σ.Επ. ένταξης ο στόχος της εργασιακής αποκατάστασης των ατόμων από την ομάδα-στόχο κατέχει την πρωτοκαθεδρία. Αποτελεί τον λόγο ύπαρξής της και την αιτία δημιουργίας της. Ωστόσο, διαφαίνεται πως η επίτευξη του συγκεκριμένου στόχου καθίσταται αδύνατη χωρίς τον σχεδιασμό, οργάνωση και υλοποίηση μίας παραγωγικής δραστηριότητας. Δηλαδή το σταθερό κόστος των εργαζομένων, μισθοί και εργοδοτικές εισφορές, αναμένεται να καλυφθεί από την παραγωγή και πώληση προϊόντων ή υπηρεσιών της. Με άλλα λόγια αναγνωρίζεται η ανάγκη ανάπτυξης μίας διαδικασίας παραγωγής που θα παράγει προϊόντα ή υπηρεσίες των οποίων η πώληση θα εξασφαλίζει τα κόστη του εργατικού της δυναμικού (δηλαδή τους εργαζόμενους από την ομάδα-στόχο), τα πάγια έξοδα της επιχείρησης και, ενδεχομένως, την κάλυψη νέων θέσεων εργασίας.

«Ο κοινωνικός σκοπός είναι πάνω από όλα. Δεν υπάρχει άλλος λόγος να το κάνουμε. Γιατί όταν δουλεύεις αρκετά χρόνια σε ένα τέτοιο χώρο που έχει δύσκολους ανθρώπους, που η ζωή τους δεν θα γίνει ποτέ σαν τη δικιά μας, θες να έχει και η δουλειά σου ένα νόημα να βλέπεις κάτι να προχωράει. Αλλιώς βαλτώνεις. Άρα προχωράνε, προχωράνε, προχωράνε οι άνθρωποι που έχεις και κάποια στιγμή φτάνουν στο επίμαχο σημείο που είναι η εργασία. Δηλαδή εσύ λες ότι τους προετοιμάζεις να ζήσουν αυτόνομα, να ενταχθούν στη ζωή, πως θα ενταχθούν στη ζωή. Άρα λοιπόν φτιάχνεις αυτό για να έχει και η δουλειά σου ένα νόημα. Αλλιώς θα περιμένεις να πάρεις σύνταξη κάνοντας το ίδιο και το ίδιο.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Πρόεδρο Δ.Σ-Ιδρυτικό μέλος)

Επίσης:

«Στόχος για εμάς είναι να βρουν δουλειά, ειδικά τους (ομάδα-στόχο) που τους έχουν στην άκρη πάρα πολύ. Και δεν τους παίρνει κανείς για δουλειά.[...] Δεν υπάρχει οικονομικό κίνητρο. Το οικονομικό κίνητρο εμείς το έχουμε βγάλει στην άκρη. Εμείς κοιτάμε μόνο να βγάλουμε τα έξοδα μας, τις ανάγκες μας, το τηλέφωνό μας, αυτά. Δεν υπάρχει οικονομικό. Απλά, κοιτάμε να βάλουμε όσα περισσότερα άτομα στη δουλειά. Όσα περισσότερα άτομα, τόσο καλύτερα για εμάς. Αυτό μας ευχαριστεί και αυτό θέλουμε να κάνουμε.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Γραμματέα Δ.Σ-Ιδρυτικό μέλος)

Ακόμη, επισημαίνεται ότι η ύπαρξη αυτών των δύο στόχων δεν διεξάγεται υπό όρους συγκρουσιακούς, με την έννοια ότι η εκπλήρωση του ενός θέτει σε κίνδυνο την ύπαρξη του άλλου. Αυτό, σε μεγάλο βαθμό, οφείλεται στην γενικευμένη αποδοχή της οικονομικής διάστασης ως, αναγκαίας μεν, δευτερεύουσας, δε, προς την λειτουργία της επιχείρησης.

«Οι στόχοι της επιχείρησης είναι κυρίως ενταξιακοί. Στόχος είναι να απασχολούμε ανθρώπους με αναπτυξιακά προβλήματα. Οι οικονομικοί στόχοι και οι κοινωνικοί δεν συγκρούονται αλλά πάνε χέρι-χέρι. Δεν έχουμε κάποιον επιχειρηματία πάνω από το κεφάλι μας που να μας πιέζει να παράγουμε περισσότερο. Οι εργαζόμενοι είναι αρκετά ικανοί, μπορούμε να πούμε όσοι ικανοί και οι υπόλοιποι εργαζόμενοι, έτσι ώστε να τα πηγαίνουν καλά στη δουλειά τους. Φυσικά κάθε μήνα προσπαθούμε να πληρώνουμε τις οικονομικές μας υποχρεώσεις, που με δυσκολία το κάνουμε, αλλά αυτό δεν μας έχει οδηγήσει στο να απολύσουμε κάποιον ή να κάνουμε περικοπές. Στόχος είναι να μπορούμε να απασχολούμε όλο και πιο πολλούς ανθρώπους με αναπτυξιακά προβλήματα.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Διευθύντρια παραγωγικού προγράμματος)

Το ίδιο και εδώ:

«Όχι συγκρούσεις δεν έχουμε. Πάνω από όλα είναι το ανθρώπινο δυναμικό. Και εφόσον το ανθρώπινο δυναμικό είναι δυνατό και λειτουργεί σαν ομάδα, το οικονομικό ουσιαστικά κομμάτι είναι εκείνο το οποίο καθημερινά παλεύουμε και προσπαθούμε για το καλύτερο. Συγκρούσεις για το οικονομικό απέναντι στο ανθρώπινο κομμάτι δεν έχουμε. Γι αυτό και ήμαστε καλά μεταξύ μας. Γιατί αν δεν ήμαστε καλά μεταξύ μας δεν θα μπορούμε να παράγουμε.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Γραμματέα Δ.Σ.-Υπεύθυνη παιδαγωγικού προγράμματος)

Από τα στελέχη δεν αναγνωρίζεται μόνο η επιτακτική ανάγκη ύπαρξης μίας καλά σχεδιασμένης παραγωγικής δραστηριότητας. Αλλά και η οργάνωσή της από ένα άτομο κατάλληλα εκπαιδευμένο. Ωστόσο, τονίζεται ότι η αμιγής επιχειρηματική διάσταση ενέχει κινδύνους για την εσωτερική λειτουργία του φορέα.

«Είναι πολύ δύσκολο να μπορεί κανείς να συνδυάσει τους οικονομικούς με τους κοινωνικούς στόχους, αλλά είναι και μία μεγάλη πρόκληση. Η ισορροπία επιτυγχάνεται δύσκολα, χρειάζεται κανείς ανθρώπους, για παράδειγμα αυτή που είναι εθελόντρια για το επιχειρηματικό κομμάτι και όλο τον συντονισμό το βλέπει πιο πολύ επιχειρηματικά [...] βλέπω πολύ το κομμάτι το κοινωνικό. Εγώ καταλαβαίνω την αναγκαιότητα να υπάρχουμε και οι δύο, το οποίο είναι δύσκολο να υπάρχει σε έναν άνθρωπο. Δηλαδή αν εγώ είχα και το κομμάτι το επιχειρηματικό δεν θα κάναμε δουλειά, δεν υπήρχε περίπτωση. Θέλει ένα συνδυασμό. Και ο ένας βοηθάει τον άλλον δηλαδή όταν ο ένας ξεφύγει τον βοηθάει ο άλλος. Γιατί οι

εργαζόμενοι δεν μπορεί ποτέ να είναι ανταγωνιστικοί, να είναι γρήγοροι όπως θα ήθελε ένας επιχειρηματίας. Δηλαδή αν πούμε ότι η υπεύθυνη λειτουργεί σαν να έχει την δική της επιχείρηση, πρέπει να έχεις κατανόηση. Κάποια πράγματα ας γίνουν πιο αργά, ας έχουμε λιγότερο κέρδος εκεί διότι ποιος είναι ο στόχος μας, αυτά τα άτομα να εργάζονται.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Υπεύθυνη εργατικού δυναμικού)

Οι Κοιν.Σ.Επ ένταξης εντάσσονται στον ευρύτερο χώρο της κοινωνικής οικονομίας οριοθετώντας αυστηρά την λειτουργία τους από τους υπόλοιπους οργανισμούς (Συνεταιρισμοί, ΜΚΟ, Σωματεία, κ.ά.). Τα χαρακτηριστικά της γνωρίσματα, αλλά και οι περιορισμοί του θεσμικού πλαισίου, εξαλείφουν κάθε διάθεση κερδοσκοπικής συμπεριφοράς.

«Εμείς δεν πάμε για κέρδος. Όχι. Το κέρδος είναι πάρα πολύ λίγο. Δηλαδή να φανταστείς όταν σε μία δουλειά βγάζουμε 7% κέρδος, αυτό δεν είναι κέρδος. Όταν μία δουλειά είναι 100 ευρώ το μήνα και βγάζουμε 7% κέρδος, 70 ευρώ, αυτό δεν είναι κέρδος. Δηλαδή ίσα ίσα το κέρδος είναι πάρα πολύ μικρό για τα καθημερινά μας έξοδα.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Γραμματέα Δ.Σ-Ιδρυτικό μέλος)

Επιπρόσθετα:

«Σε αυτή τη φάση τον κοινωνικό αλλά και το οικονομικό για εμάς, αλλιώς θα κλείσει. Είναι και τα δύο μαζί, δεν το κάνεις σαν φιλανθρωπία το κάνεις γιατί έχει επιχειρηματικό νόημα. Και ο επιχειρηματίας δεν θα το κάνει για φιλανθρωπία, δεν θα το κάνει για εμένα. Αλλά επειδή θα του πω και τον πείσω ότι κάντο και εγώ θα σου φέρω εισερχόμενο τουρίστα, [...] αντίστοιχα, θα έχω και εγώ οικονομικό όφελος [...] θα έχω και εγώ τα έσοδά μου. Κατάλαβες, δεν είναι μόνο ένα κοινωνικό-φιλανθρωπία, δεν είμαστε ΜΚΟ, ούτε και ο στόχος ο δικός μου είναι να βλέπουμε τους ανάπηρους σαν φιλανθρωπία. Οφείλουμε και πρέπει να τους εντάξουμε στον κοινωνικό ιστό με τα δικαιώματά τους.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Εργαζόμενο-Ιδρυτικό μέλος)

Η επιδίωξη του ειδικού στόχου της εργασιακής ένταξης πραγματοποιείται με δύο τρόπους από τους φορείς. Η δημιουργία μόνιμων θέσεων εργασίας αποτελεί τον απώτερο στόχο της πλειοψηφίας των επιχειρήσεων. Τα στελέχη αυτών των επιχειρήσεων θεωρούν πως η συγκεκριμένη επιχείρηση αποτελεί το πλέον αποτελεσματικότερο, ελλείψει εναλλακτικών, χώρο για την εργασιακή αποκατάσταση της ομάδας-στόχου τους. Ο στόχος αυτός, ουσιαστικά,

έρχεται ως πρόταση μόνιμης λύσης στο φαινόμενο του αποκλεισμού των ευπαθών ομάδων από την «ανοικτή» αγορά εργασίας. Η οποία θεμελιώνεται στο επιχείρημα της αναντιστοιχίας μεταξύ των αναγκών και των ιδιαιτεροτήτων των εργαζόμενων και των απαιτήσεων από την ελεύθερη αγορά. Από την άλλη, μερικά στελέχη νοσηματοδοτούν την λειτουργία της επιχείρησής τους ως μίας μεταβατικής δομής που στόχο έχει την κατάλληλη εκπαίδευση των εργαζομένων του για την (επάν-) προώθησή τους στην αγορά εργασίας.

«Εμείς θέλουμε το Μ να είναι μία μόνιμη στάση δεν είναι κάτι ευκαιριακό, δεν είναι κάτι το οποίο σκεφτόμαστε σε λίγα χρόνια, παρόλο τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουμε. Ο στόχος είναι για εμάς να δημιουργήσουμε, αν θα το έλεγα, μία πρωτότυπη δομή επιχείρησης αλλά και πρότυπη, το τονίζω αυτό, γιατί η όλη μορφή επιχείρησης που βασικά είναι επιχείρηση, το Μ είναι επιχείρηση, δεν είναι ούτε σωματείο, ούτε σύλλογος. Βασίζεται όμως στην καλή συνεργασία και πάντα στην εκπαίδευση των ατόμων που ανήκουν στις ευάλωτες ομάδες. Οπότε ήρθε για να μείνει. Απλά τα εμπόδια είναι εκείνα που κάθε φορά προσπαθούμε να τα αντιμετωπίσουμε ώστε να είμαστε ανταγωνιστικοί με τις άλλες μορφές επιχείρησης και πάνω από όλα βιώσιμοι.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Γραμματέα Δ.Σ.-Υπεύθυνη παιδαγωγικού προγράμματος)

Και:

«Η κε έχει ρόλο πέρασμα στην αγορά εργασίας. Το όραμα της προέδρου είναι οι εργαζόμενοι να πάρουν τα εφόδια από εδώ να εκπαιδευτούν και στην συνέχεια να ενταχθούν στην αγορά εργασίας.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Διευθύντρια παραγωγικού προγράμματος)

Τέλος, δύο στελέχη ανέδειξαν ως πρωτεύον ζήτημα για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού των ευπαθών ατόμων την ένταξη στον κοινωνικό ιστό και μετέπειτα την εργασιακή αποκατάσταση. Μία τέτοιου είδους επιχείρηση πρώτα από όλα αποτελεί, ίσως, την μοναδική ευκαιρία για πολλά άτομα με αναπηρία *«να βγουν από το σπίτι τους»*.

«Κύριος στόχος της επιχείρησης μας και όλων των κε ένταξης είναι η ένταξη των ατόμων με ειδικές ανάγκες στην αγορά εργασίας, στην κοινωνία γενικότερα. Ένα τέτοιο παιδί αν δεν υπήρχαμε εμείς θα ήταν σε μόνιμη βάση στο σπίτι. Γιατί τελειώνοντας το σχολείο και μετέπειτα τη σχολή του, δεν έχει που να πάει, καμία επιχείρηση δεν θα τον προσλάβει, ούτε το κράτος θα τον απορροφήσει. Δεν υπάρχουν προοπτικές απασχόλησης. Σε εμάς κάθε εργαζόμενος συνομιλεί με κόσμο, κοινωνικοποιείται.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Διευθύντρια παραγωγικού προγράμματος)

Χαρακτηριστικά:

«Το κυριότερο σε αυτό είναι ότι στην Ελλάδα υπάρχουνε άτομα με αναπηρία δεν τους βλέπουμε. Ενώ στο εξωτερικό είναι εργαζόμενοι είναι οικογενειάρχες, μπορούνε να κινηθούνε, να πάνε για ένα καφέ. Εδώ στην Ελλάδα είναι σαν να κάνουμε ότι δεν υπάρχουμε και σαν να κάνουμε ότι δεν τους βλέπουμε. Νομίζω, τελικά, ότι το πιο σημαντικό είναι η κοινωνικοποίηση και η ένταξη στον κοινωνικό ιστό και κατ' επέκταση στην αγορά εργασίας.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Εργαζόμενο-Ιδρυτικό μέλος)

Από τα παραπάνω αποσπάσματα συμπεραίνουμε ότι η συνύπαρξη κοινωνικών και οικονομικών στόχων δεν προξενεί αντιθέσεις ανάμεσα στα μέλη του οργανισμού, εφόσον όλοι έχουν αποδεχτεί ότι αποτελεί ένα εγγενή χαρακτηριστικό της φυσιογνωμίας των Κοιν.Σ.Επ ένταξης. Το συμπέρασμα αυτό δεν είναι καινοφανές, αλλά συμβαδίζει απόλυτα με το επιχείρημα της πολλαπλότητας των στόχων του ευρωπαϊκού δίκτυο EMES. Ουσιαστικά, όμως, έγινε εμφανές πως η επιδίωξη συλλογικών ωφελειών (εργασιακή αποκατάσταση, κοινωνική ένταξη,) αποτελεί τον βασικό καταλύτη και εξηγεί την δέσμευση των ατόμων που δημιουργούν την κοινωνική επιχείρηση. Ωστόσο η πραγμάτωση του σκοπού της εργασιακής ένταξης επιτυγχάνεται είτε μέσω της δημιουργίας μόνιμων θέσεων απασχόλησης, είτε μέσω της εκπαίδευσης και προετοιμασίας για την αγορά εργασίας. Επιπρόσθετα, δύο στελέχη διακρίνοντας ανάμεσα σε κοινωνική και εργασιακή ένταξη, τονίζουν πως ο αποκλεισμός των ευπαθών ατόμων του πληθυσμού από την κοινωνία προηγείται του εργασιακού αποκλεισμού. Υπό αυτό το πλαίσιο, οι Κοιν.Σ.Επ. ένταξης χρειάζεται να δώσουν έμφαση στην αποκατάσταση της επαφής του ατόμου αυτού με την κοινωνία.

Λειτουργία κοινωνικής επιχείρησης

Σε αυτήν την ενότητα συμπυκνώνονται τα ευρήματα που αφορούν την περιγραφή της κατάστασης κατά το στάδιο εκκίνησης της επιχειρηματικής δραστηριότητας. Ακόμη, καταγράφονται οι παράγοντες που επηρέασαν την επιλογή της συγκεκριμένης δραστηριότητας. Από την ανάλυση αναμένεται να απαντηθεί το αν ο παράγοντας της κερδοφορίας επηρεάζει την επιλογή της δραστηριότητας της επιχείρησης; Ή αυτή η επιλογή επικαθορίζεται από τον στόχο

της εργασιακής ένταξης. Τέλος, γίνεται αναφορά στους ποικίλους πόρους που αξιοποιεί μία Κοιν.Σ.Επ. ένταξης.

Ίδρυση

Ένα ιδιαίτερο εύρημα είναι ότι η ιδέα της δημιουργίας μίας κοινωνικής επιχείρησης κυοφορήθηκε και αναπτύχτηκε στα πλαίσια λειτουργίας ευρύτερων φορέων της κοινωνικής οικονομίας, όπως φιλανθρωπικά σωματεία και ΜΚΟ. Οργανώσεις οι οποίες είχαν ως στόχο την παροχή εκπαίδευσης και κατάλληλης υποστήριξης σε άτομα με αναπηρία. Ωστόσο, οι παροχές των σωματείων σταματούσαν εκεί, αδυνατώντας να εξασφαλίσουν την επαγγελματική αποκατάσταση των εκπαιδευόμενων τους. Προς την αντιμετώπιση αυτού του προβλήματος οι επαγγελματίες, που εργάζονταν σε αυτά τα σωματεία, προώθησαν την σκέψη δημιουργίας μίας κοινωνικής επιχείρησης. Σε συνδυασμό με την εφαρμογή ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης (προγράμματα ΤΟΠΕΚΟ) τέθηκαν οι βάσεις για την ανάπτυξή τους. Τέσσερις από τις έξι υπό μελέτη Κοιν.Σ.Επ. συνδέονται άμεσα με ευρύτερους φορείς της κοινωνικής οικονομίας. Και σε τρεις από αυτές οι εργαζόμενοι τους συμμετείχαν σε προγράμματα κατάρτισης, τα λεγόμενα ΤΟΠΕΚΟ. Αξίζει να αναφέρουμε πως μόνο μία κοινωνική επιχείρηση δημιουργήθηκε με πρωτοβουλία ατόμων από τις ευάλωτες ομάδες πληθυσμού.

«Η κοινωνική επιχείρηση στήθηκε με μία επιχορήγηση από το πρόγραμμα είμαστε όλοι πολίτες τέλη του '15. Στήθηκε γιατί εμείς θέλαμε τα μέλη που έχουμε εδώ τα εκπαιδευόμενα, που πολύ από αυτούς είναι ικανοί να εργαστούν και δεν μπορούσαν, να βρουν μία διέξοδο και να βρει μία διέξοδο και η δουλειά μας. Γιατί δεν μπορείς να είσαι σε κάποιο άτομο εσαεί εκπαιδευτής του. Οπότε επιλέξαμε 5 άτομα και τα κάναμε μέλη και εργαζόμενους της κοινωνικής επιχείρησης.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Πρόεδρο Δ.Σ-Ιδρυτικό μέλος)

Το κόστος εκκίνησης μίας κοινωνικής επιχείρησης, συνήθως, εξασφαλίζεται μέσω άμεσων ή έμμεσων επιδοτήσεων από τον δημόσιο τομέα. Η ευρωπαϊκή εμπειρία έχει δείξει ότι υπάρχουν τέσσερις, άμεσες, δίοδοι χρηματοδότησης από το κράτος προς τις Κοιν.Σ.Επ. ένταξης. Και είναι οι εξής, μέσω χρηματοδότησης προγραμμάτων κοινωνικής επιχειρηματικότητας, ενεργητικών

πολιτικών απασχόληση, προγραμμάτων καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού καθώς και προώθηση της δημόσιας υγείας (αναπηρία, ψυχική υγεία, εξάρτηση) (Borzaga & Defourny 2001). Επίσης, η διάσταση της έμμεσης χρηματοδότησης από τον δημόσιο τομέα μπορεί να πάρει την μορφή επιδότησης των ασφαλιστικών εισφορών και την μη ,εγγρήματη, μορφή της παραχώρησης χώρων και εξοπλισμού.

Στην δική μας περίπτωση, για την εκκίνηση της λειτουργίας των Κοιν.Σ.Επ. ένταξης στο Ν. Αττική, συναντώνται μόνο η άμεση μορφή χρηματοδότησης μέσω προγραμμάτων προώθησης της δημόσιας υγείας και η έμμεση μορφή χρηματοδότησης των ασφαλιστικών εισφορών (διαμέσου του ΟΑΕΔ).

Πάρα ταύτα, η άμεση ή έμμεση επιδοματική υποστήριξη δεν αποτέλεσε μία καθολική πολιτική στήριξης στο στάδιο εκκίνησης των Κοιν.Σ.Επ. ένταξης. Κάποιες από αυτές προκειμένου να ανταπεξέλθουν στα υπέρογκα έξοδα κατά το στάδιο ίδρυσης -ελλείψει του απαραίτητου επενδυτικού κεφαλαίου- ενέπνευσαν την κινητοποίηση και την στήριξη της ευρύτερης κοινωνίας και συνδύασαν, επιτυχώς, υλικούς και άυλους πόρους.

«Θα σας πω, καταρχήν η συνεταιριστική μας μερίδα ήταν 50 ευρώ (ειρωνικό χαμόγελο). Άρα αστείο ποσό θέλω να πω μπροστά σε μία επιχείρηση που θα βάλει χιλιάδες ευρώ. Είχαμε χρηματοδότηση από κάποιους γονείς παιδιών που δώσανε κομμάτι μέσα από την περιουσία τους για να ξεκινήσει το Μ. Δώσανε δηλαδή και χρήματα και χώρους, γιατί ο χώρος του εργαστηρίου αυτήν την στιγμή είναι προσφορά της προέδρου, η οποία έχει δώσει το πατρικό της σπίτι. [...] Ταυτόχρονα υπήρχανε γονείς οι οποίοι βοηθήσανε, ουσιαστικά στο κομμάτι των ασφαλιστικών εισφορών. Θέλω να πω ότι γύρω από το Μ δημιουργείται και μία οικονομία, γιατί εκεί που είναι το Μ, η γειτονιά που είναι το Μ, το αγάπησε. Πράγμα που σημαίνει ότι τα υλικά, τα ξύλα όπου δεν χρειαζόταν κάποιος άνθρωπος να μας τα έφερνε οπότε για εμάς ήτανε πρώτη ύλη. [...] Θέλω να πω ότι δηλαδή σε αυτό το εγχείρημα ήταν πάρα πολύ άνθρωποι τριγύρω, όχι άνθρωποι που ήτανε πλούσιοι, ούτε επιχειρήσεις, ούτε κολοσσοί. Στηρίχτηκε από απλούς ανθρώπους γι' αυτό και πιστεύω ότι έχει και διάρκεια.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Γραμματέα Δ.Σ.-Υπεύθυνη παιδαγωγικού προγράμματος)

Ενώ μία άλλη επιχείρηση που, επίσης, δεν επωφελήθηκε μέσω της, άμεσης ή έμμεσης, οικονομικής στήριξης του κράτους, δεν κατάφερε και να αντλήσει βοήθεια από τα άτυπα δίκτυα αλληλεγγύης, συγγενικό ή φιλικό περιβάλλον, με αποτέλεσμα να διανύσει μία μεγάλη χρονική περίοδο με μηδέν έσοδα.

«Ερ.: Πόσο καιρό ήσασταν χωρίς εισόδημα από αυτήν την εργασία;

Απ.: Κανά εξάμηνο.

Ερ.: Κατά την περίοδο αυτή είχατε κάποιο επικουρικό εισόδημα;

Απ.: Τίποτα. Τα έξοδα τρέχανε, τα ενοίκια τρέχανε, τα ρεύματα τρέχανε. Εμείς περιμέναμε να πάρουμε κάποια επιδότηση δεν παίρναμε. Δουλειά δεν υπήρχε. Εργαλεία δεν υπήρχαν για να πάρουμε δουλειά. Ήταν όλα δύσκολα.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Γραμματέα Δ.Σ-Ιδρυτικό μέλος)

Παραγωγική Δραστηριότητα

Το είδος των παραγωγικών δραστηριοτήτων μπορεί να χωριστεί σε τέσσερις κατηγορίες, το λιανικό εμπόριο, τις υπηρεσίες καθαριότητας, τις υπηρεσίες εστίασης και τις υπηρεσίες ανάπτυξης του προσβάσιμου τουρισμού. Ειδικότερα, η πλειοψηφία των επιχειρήσεων που ασχολείται με το λιανικό εμπόριο αναπτύσσει δραστηριότητες όπως είναι η προώθηση χειροποίητων κατασκευών, η δημιουργία μπομπονιέρων και προσκλητηρίων καθώς και η μεταποίηση αγροτικών προϊόντων. Η επιλογή της συγκεκριμένης δραστηριότητας δεν είναι προϊόν ενός καλά μελετημένου επιχειρηματικού πλάνου, μέσω του οποίου σταθμίστηκαν οι μεταβλητές των αναγκών του αγοραστικού κοινού και των ποσοστών κερδοφορίας. Αντίθετα, καθορίστηκε από το υπόβαθρο των δεξιοτήτων των ατόμων στις οποίες απευθύνεται.

«Οι δραστηριότητες που επιλέξαμε ήταν δραστηριότητες ξέραμε ότι τα μέλη μας γνωρίζανε. Αυτό. Αυτό το ξέρανε και ξέραμε ότι το αγαπάνε. Δεν πήραμε ένα πρόγραμμα και προσπαθήσαμε να ταιριάξουμε τα παιδιά. Έχει σημασία αυτό. Κάναμε αυτό που πρέπει, δηλαδή αυτό που ήξεραν τα παιδιά αυτό κάναμε αίτηση να φτιάξουμε.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Πρόεδρο Δ.Σ-Ιδρυτικό μέλος)

Μόνο σε μία περίπτωση βλέπουμε να λαμβάνεται υπόψη μία, οικονομικού προσανατολισμού παράμετρος, αυτής της επιδίωξης χαμηλού κόστος πρώτων υλών.

«Επιλέχθηκαν βάση του ότι δεν υπήρχανε χρήματα, δεν μπορούσαμε να κάνουμε κάτι άλλο και ήταν η πιο φθηνή λύση για να ξεκινήσουμε. Δουλειές υπήρχανε πολλές, αλλά έπρεπε να έχουμε χρηματοδότηση. Κάποιος να μας στηρίξει. Επειδή δεν υπήρχε αυτό, πιο φθηνή δράση γιατί δεν χρειάζονται πολλά, ένα φαράσι και μία σκούπα [...]. Γι' αυτό επιλέχθηκε αυτή η δραστηριότητα.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Γραμματέα Δ.Σ-Ιδρυτικό μέλος)

Η κατάρτιση των εργαζομένων από την ομάδα-στόχο υλοποιούνταν είτε με την στήριξη του δημόσιου τομέα, μέσω της χρηματοδότησης προγραμμάτων ενεργητικής απασχόλησης (ΤΟΠΕΚΟ), είτε από την προσφορά υπηρεσιών από τους εθελοντές.

«Επιλέχθηκε αυτή η δραστηριότητα γιατί στο σωματείο τα παιδιά είχανε εκπαιδευτή στο κομμάτι των χειροποίητων κατασκευών, είχαμε εθελοντή ο οποίος ήτανε αγγειοπλάστης, που είχε ξεκινήσει και μάθαινε τα παιδιά κατασκευές και στο κομμάτι της αγγειοπλαστικής και στον τροχό. Και ουσιαστικά η παραγωγή τότε του σωματείου, που έβγαζαν δηλαδή τότε τα παιδιά με τον εθελοντή- αγγειοπλάστη, ήτανε το έναυσμα να στηριχτούμε εκεί γιατί ήτανε κάτι μία τέχνη που την ξέραν τα παιδιά χρόνια πριν, ουσιαστικά από το 2009. Οπότε δεν πήγαμε στα κουτουρού, δεν θέλαμε να κάνουμε μία επιχείρηση όπου να δουλεύανε οι μεγάλοι να κάνουνε την δουλειά και τα παιδιά απλά να υπάρχουν εκεί, δεν ήταν αυτός ο στόχος. Ο στόχος ήταν οι δημιουργίες να βγαίνουν μέσα από τα παιδιά, πάντα όμως με την καθοδήγηση των επαγγελματιών που διαθέτουμε.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Γραμματέα Δ.Σ.-Υπεύθυνη παιδαγωγικού προγράμματος)

«Ήταν όταν τελείωνε το πρόγραμμα το ΤΟΠΕΚΟ και θέλαμε να δημιουργήσουμε κάτι. Προήρθε από ιδέες, συζήτηση. Γιατί το ΤΟΠΕΚΟ είχε διάφορα μαθήματα και είχε και το κόσμημα. Κάποια άτομα που εργάζονται τώρα την Α είναι από την κατάρτιση του κοσμήματος, κάποια άλλα από την κατάρτιση επιχειρηματικότητας. Είχαμε διαφόρων ειδών. Δεν θυμάμαι ακριβώς πως προέκυψε, είπαμε ας δοκιμάσουμε κάτι τέτοιο. Είχαμε και την εθελόντρια η οποία είχε ασχοληθεί με μπομπονιέρες, προσκλητήρια έτσι βάλαμε και αυτό το κομμάτι.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Υπεύθυνη εργατικού δυναμικού)

Πεδία άντλησης πόρων

Η υποενότητα αυτή έχει ως στόχο την καταγραφή των ποικίλων πόρων που αξιοποιούν οι κοινωνικές επιχειρήσεις. Όπως έχει τονιστεί και στο θεωρητικό μέρος ένα σημαντικό χαρακτηριστικό της ιδιομορφίας αυτών των επιχειρήσεων είναι η δυνατότητα αξιοποίησης πόρων προερχόμενων από διαφορετικές πηγές. Οι κοινωνικές επιχειρήσεις έχουν την δυνατότητα να αντλούν τα έσοδά τους από τις πωλήσεις των προϊόντων ή υπηρεσιών και από άμεσες και έμμεσες επιδοτήσεις. Επιπρόσθετα, η επιδίωξη συλλογικών ωφελειών θα δούμε ότι

εμπνέει την κινητοποίηση συγκεκριμένων φορέων της κοινωνίας των πολιτών, όπως ιδιώτες διαμέσου των δωρεών τους, συμμετοχή εθελοντών και υποστήριξη από την τοπική κοινωνία (Laville and Nyssens 2001: 252).

Η πλειοψηφία των εξεταζόμενων κοινωνικών επιχειρήσεων εξασφαλίζει, με δυσκολία, τα πάγια έξοδά τους από την πώληση των προϊόντων ή των υπηρεσιών. Η στήριξη σε επιδοτήσεις φαίνεται να είναι ζωτικής σημασίας για την οικονομική βιωσιμότητα μερικών επιχειρήσεων. Δεν μπορεί όμως να θεωρείται ένα μόνιμο οικονομικό στήριγμα αφού πραγματοποιείται αποσπασματικά και για περιορισμένο χρονικό διάστημα.

«Βρέθηκε το οικονομικό εργαλείο για να στήσουμε την κοινωνική επιχείρηση, για το ξεκίνημα. Εργαλεία, λογιστές, δικηγόροι όλο αυτό. Από τη στιγμή που στήθηκε η κοινωνική επιχείρηση δεν έχει πόρους οικονομικούς από κάπου, πρέπει να τους βγάλει από μόνη της. Πήραμε 40.000 ευρώ από τα οποία εμείς οι 2 άνθρωποι που ασχοληθήκαμε με το στήσιμο της κοινωνικής επιχείρησης, και ταυτόχρονα δουλεύαμε και στην Π παίρναμε τους μισθούς μας, που έτσι κι αλλιώς, καταλαβαίνεις. Εγώ είμαι εργαζόμενη της Π και μπήκε μέσα στο πρόγραμμα ότι εγώ τον μισό μου μισθό για 6 μήνες θα τον παίρνω από το πρόγραμμα. Έτσι φύγανε κάποια τέτοια χρήματα.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Πρόεδρο Δ.Σ-Ιδρυτικό μέλος)

Ωστόσο θα πρέπει να σημειωθεί ότι μετά το πέρας των επιδοτήσεων οι κοινωνικές επιχειρήσεις που είχαν επωφεληθεί αδυνατούσαν να καλύψουν τα πάγια έξοδα τους. Εάν δεν υπήρχε η ζωτικής σημασίας βοήθεια από το σωματείο ή την Μ.Κ.Ο από την οποία είχαν διαμορφωθεί, πολλές από αυτές θα είχαν διακόψει την παραγωγική τους δραστηριότητα.

«Οι πόροι προέρχονται από τα έσοδα του εμπορίου. Η Ε μας βοηθάει σε πρακτικά θέματα που πιθανόν θα είχαν επιπλέον έξοδα, και οι γνωριμίες. Κάποια έσοδα δεν θα τα είχαμε χωρίς την Ε, γιατί είναι δύσκολο να κερδίσεις την εμπιστοσύνη κάποιου και να σου αναθέσει τέτοιου είδους έργο. Έμμεσα δηλαδή.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Υπεύθυνη εργατικού δυναμικού)

Τα, πενιχρά, έσοδα δεν φτάνουν ούτε για την κάλυψη της μισθοδοσίας:

«Η εταιρεία μας βοηθάει με ένα τρόπο που είναι καταστροφικός για την εταιρεία. Για να μπορούν να πληρώνονται τα παιδιά, να πληρώνουμε το ΙΚΑ, μας δίνει χρήματα στο χέρι. Αυτό όμως δεν μπορεί να το αναγνωρίσει καμία εφορία. Δηλαδή η Ε έχει έσοδα τα οποία τα δίνει σε εμάς αλλά εκείνη φορολογείται για αυτά.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Πρόεδρο Δ.Σ-Ιδρυτικό μέλος)

Η διάσταση της εθελοντικής εργασίας στις περισσότερες υπό εξέταση κοινωνικές επιχειρήσεις διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στην λειτουργία της παραγωγικής δραστηριότητας. Αποτελεί μία μεταβλητή η οποία συχνά αποκρύπτεται μιας δεν μπορεί να ποσοτικοποιηθεί. Όπως είδαμε και παραπάνω σε μερικές επιχειρήσεις ακόμα και η εκπαίδευση των εργαζόμενων της ομάδα-στόχου διεξήχθη από εθελοντές.

«Και το να έχουμε πολλούς εθελοντές, όντως στηρίζεται από πολλούς εθελοντές και θα χρειαζόμασταν και άλλους, διότι η παραγωγή χριστούγεννα, πάσχα είναι πολύ μεγάλη δεν μπορούν επικουρικά λειτουργούνε. [...] Όμως δεν μπορούνε 4 άτομα να βγάλουν παραγωγή. Και χρειάζονται και ανθρώπους που να δούνε τα σχέδια. Χρειαζόμαστε πολλούς εθελοντές και αυτή είναι η δυσκολία μας.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Υπεύθυνη εργατικού δυναμικού)

«Για να καταλάβεις στην επιχείρηση υπάρχει ένας εργαζόμενος, εγώ, που είμαι μερικής απασχόλησης και εφτά ιδρυτικά μέλη. Όλοι δουλεύουν εθελοντικά.. Στηριζόμαστε κυρίως στην εθελοντική συμμετοχή, χωρίς αυτήν δεν θα υπήρχαμε.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Εργαζόμενο-Ιδρυτικό μέλος)

Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζουν οι αντιλήψεις των στελεχών για την σημασία των επιδοτήσεων, εάν θα πρέπει να είναι βασικές ή επικουρικές προς την λειτουργία της επιχείρησης. Η άποψη η οποία διατείνεται υπέρ της έμμεσης κρατικής υποστήριξης θεμελιώνει την αντίληψη αυτή στην υπανάπτυξη των κοινωνικών επιχειρήσεων. Από την άλλη η στάση κατά των μόνιμων επιχορηγήσεων προκρίνει την επιχειρηματική διάσταση των μορφωμάτων αυτών.

«Και για να είναι βιώσιμες πρέπει να στηριχτούν από το κράτος, γιατί είναι κάτι καινούργιο για τη χώρα μας. Μέχρι να ορθοποδήσουν, να αναπτυχθούν καλά και να συνδεθούν με την κοινωνία θα πρέπει το κράτος να είναι παρών. Και το κράτος ξέρετε τι, αυτό θέλω να το επισημάνετε, το κράτος κανονικά στους

συνεταιρισμούς θα έπρεπε να είναι μεσάζοντες με τα προγράμματα. Δεν θα πρέπει να σπρώχνει τους συνεταιρισμούς να πηγαίνουν σε ιδιωτικές επιχειρήσεις [...]. Θα έπρεπε λοιπόν κατά σειρά, σειρά προτεραιότητας να ενημερώνει για τα προγράμματα και να έχει ανθρώπους οι οποίοι να καθοδηγούν, χωρίς να πρέπει να πληρώσουν οι συνεταιρισμοί για να κατεβάσουν ένα πρόγραμμα. [...]Αλλά γιατί λοιπόν το κράτος να μην παίρνει τα προγράμματα το ίδιο και να μην δημιουργεί ένα πλαίσιο συνεννόησης, μέσα από τους εργαζόμενους του υπουργείου εργασίας για να βοηθούνται οι συνεταιρισμοί. Γιατί θα πρέπει ο συνεταιρισμός να πληρώσει για κάτι που δεν έχει, για να πάρει ένα πρόγραμμα το οποίο δικαιούται.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Γραμματέα Δ.Σ.-Υπεύθυνη παιδαγωγικού προγράμματος)

«Δεν έχει και νόημα, γιατί και το κράτος πρέπει να βγάζει κάποια χρήματα. Εγώ δεν είμαι και τόσο υπέρ. Δηλαδή, αυτό που λένε σε πολλά ερωτηματολόγια επιδοτήσεις κλπ, είναι μία επιχείρηση δεν μπορεί να στηρίζεται σε επιδοτήσεις. Το θέμα είναι να βοηθάει και την οικονομία γενικότερα. Μπορεί να είμαι λάθος δεν ξέρω. Το λέω γιατί κι εγώ βάζω ερωτηματικό, αλλά εγώ δεν το βλέπω έτσι, δεν πρέπει να στηρίζεται σε επιδοτήσεις. Είναι μία επιχείρηση η οποία έχει μία ιδιομορφία να. Να έχει μία βοήθεια, όπως αυτό που κάναμε με τον ΟΑΕΔ με την μισθοδοσία, να έχει κάποια προγράμματα τα οποία να είναι ευρωπαϊκά, στα οποία δεν επιβαρύνετε το κράτος, και να μπορεί κανείς να επωφεληθεί από τις κοινωνικές επιχειρήσεις είναι καλό πράγμα.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Υπεύθυνη εργατικού δυναμικού)

Από την παρουσίαση των εμπειριών κατά την ίδρυση των Κοιν.Σ.Επ ένταξης επικαιροποιούνται δύο ευρύτερα επιχειρήματα σχετικά με τις εν λόγω επιχειρήσεις (Laville and Nyssens 2001: 227, Laville 2000: 157). Πρώτον, ότι τα ιδρυτικά μέλη των κοινωνικών επιχειρήσεων, ως άλλοι μέτοχοι, δεν αποβλέπουν στην απόδοση των χρημάτων (κεφάλαιο) που τοποθέτησαν για την εκκίνηση της επιχείρησης. Αποζητούν μόνο την εκπλήρωση των κοινωνικών τους σκοπεύσεων. Και δεύτερον, αντιληφθήκαμε πως η προσήλωση στην επίτευξη κοινωνικών ωφελειών (εργασιακή αποκατάσταση, κοινωνική αποκατάσταση, δημιουργία υποδομών για άτομα με αναπηρία, κ.ά.) εμφυσεί την κινητοποίηση πολλών τμημάτων της κοινωνίας των πολιτών, ιδιώτες, εθελοντές και τοπική κοινότητα. Περιληπτικά όσον αφορά τις παραγωγικές δραστηριότητες των Κοιν.Σ.Επ. ένταξης εμφανίζεται μία σχετική ομοιογένεια ανάμεσα στις δραστηριότητες των χειροποίητων κατασκευών και της δημιουργίας ειδών γάμου και βάφτισης. Η κυρίαρχη αιτία για την επιλογή της παραγωγικής δραστηριότητας είναι η συμβατότητα με τις δεξιότητες των εργαζομένων από την ομάδα-στόχο, ενώ μόνο σε μία περίπτωση προκρίνεται ένας, οικονομικής φύσεως, παράγοντας -το χαμηλό κόστος πρώτων υλών. Επίσης, διαπιστώσαμε

πως όσες Κοιν.Σ.Επ. είχαν σχέση με άλλους φορείς της κοινωνικής οικονομίας επέλεξαν την παραγωγική τους δραστηριότητα βάση προηγούμενων προγραμμάτων κατάρτισης και καταπολέμησης του κοινωνικού αποκλεισμού.

Αναφορικά με τους πόρους των κοινωνικών επιχειρήσεων, τα αποσπάσματα έδειξαν πως όσες επιχειρήσεις είχαν συμμετάσχει σε προγράμματα οικονομικής υποστήριξης μετά το πέρας αυτών αδυνατούσαν να εξασφαλίσουν την κάλυψη των πάγιων εξόδων τους (μισθοδοσία, εργοδοτικές εισφορές, ενοίκια, κ.ά.). Και εάν δεν είχαν την στήριξη από τις μεγάλες οργανώσεις θα είχαν διακόψει την λειτουργία τους. Τις ρίζες αυτού του προβλήματος, εν μέρει, μπορούμε να τις αναζητήσουμε στην έλλειψη μίας συγκροτημένης έρευνας εξασφάλισης της ζήτησης των παραγόμενων προϊόντων ή υπηρεσιών. Εν ολίγοις, διαφαίνεται πως, παρά το ότι, η λειτουργία της κοινωνικής επιχείρησης βασίζεται στην επιχειρηματική διάσταση, η τελευταία δεν μπορεί από μόνη της να καταστήσει οικονομικά βιώσιμη την επιχείρηση γιατί χρειάζεται την στήριξη από, άμεσες ή έμμεσες, δημόσιες επιδοτήσεις.

Η θέση και ο ρόλος των εργαζόμενων στις Κοιν.Σ.Επ. ένταξης

Στόχος αυτού του κεφαλαίου είναι η εξειδίκευση της συζήτησης σε θέματα που αφορούν τους εργαζόμενους από τις ευπαθείς ομάδες του πληθυσμού. Αναλυτικότερα, θα ανιχνεύσουμε τα χαρακτηριστικά των θέσεων εργασίας, το ύψος των αμοιβών καθώς και τον ρόλο που διαδραματίζει ο εργαζόμενος-μέλος στον σχεδιασμό της εσωτερικής λειτουργία της επιχείρησης. Στο τέλος αυτής της ενότητας, θα γίνει και παρουσίαση των αποτελεσμάτων από τη συνέντευξη με τους εργαζόμενους. Η προσθήκη του λόγου των εργαζόμενων σε αυτόν τον άξονα εξυπηρετεί το εγχείρημα της μετέπειτα σύγκρισης τους με τις απόψεις των στελεχών.

Λόγος στελεχών

Αναφορικά με το βαθμό ειδίκευση της θέσης εργασίας η συντριπτική πλειοψηφία των εργαζόμενων των Κοιν.Σ.Επ. κατέχουν ανειδίκευτες θέσεις εργασίας, όπως είναι η κατασκευή χειροποίητων καλλιτεχνιών, η μεταποίηση αγροτικών προϊόντων (όπως παρασκευή μαρμελάδας)

καθώς και οι υπηρεσίες καθαρισμού. Μόνο τρεις από το σύνολο των σαράντα τεσσάρων, περίπου, εργαζόμενων που δουλεύουν σε αυτές τις κοινωνικές επιχειρήσεις απασχολούνται σε διοικητικές θέσεις, όπως γραμματέας. Επίσης, μόνο σε μία επιχείρηση απασχολείται άτομο διαφορετικό από την ομάδα-στόχο –παιδαγωγός. Ενώ, χρειάζεται να επισημάνουμε πως όλα τα μέλη του Δ.Σ και μη, προσφέρουν τις υπηρεσίες τους εθελοντικά.

Σχετικά με το καθεστώς εργασίας των εργαζόμενων διαπιστώνουμε ότι το μεγαλύτερο μέρος απασχολείται μερικώς. Μόλις μία Κοιν.Σ.Επ. με δύο εργαζόμενους, ένας από την ομάδα στόχου και ένας παιδαγωγός, απασχολεί με απολαβές πλήρους ωραρίου. Ακόμη με βάσει τις απαντήσεις των στελεχών ανακαλύψαμε πως ο καθένας τους οριοθετεί διαφορετικά τον όρο «μερική» απασχόληση.

«Συνήθως αυτές οι δουλειές δεν είναι πλήρης απασχόληση, δηλαδή είναι τρίωρα-τετράωρα. Τώρα στο Σ. είναι μία με τρεις, είναι τρίωρα, αλλά κοιτάμε τους εργαζόμενους όταν δουλεύουν σε μία δουλειά να πάνε και σε μία άλλη να συμπληρωθούν τα εισοδήματα. Ο μισθός τους είναι όσα λέει ο νόμος, αν κάποιος έχει τρεις ώρες την ημέρα, πέντε φορές την βδομάδα, βγαίνει περίπου τρία κατοστάρικά το μήνα. Κανονικά ότι δικαιούται ο εργαζόμενος από το νόμο θα το πάρει.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Γραμματέα Δ.Σ-Ιδρυτικό μέλος)

«Ξεκινήσαμε με πέντε εργαζόμενους και καταλήξαμε με τέσσερις. Από το καλοκαίρι του '16 το πέμπτο μέλος έφυγε, δεν ήθελε εκείνο να συνεχίσει. Είναι μερικής απασχόλησης, δύο μέρες την βδομάδα για τέσσερις ώρες. Ήταν το μικρότερο νόμιμο που μπορούσες να έχεις εργαζόμενο, βγάζουν κάτι λιγότερο από εκατό ευρώ το μήνα. Δεν έχουμε οικονομική δραστηριότητα να μπορούμε να τους πληρώνουμε, ούτε να τους απασχολούμε γιατί πάντα θέλουν κάποιον δίπλα τους. Η κοινωνική επιχείρηση δεν έχει κανένα εργαζόμενο εκπαιδευτή. Εφτά μέλη του διοικητικού συμβουλίου όλοι εθελοντές.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Πρόεδρο Δ.Σ-Ιδρυτικό μέλος)

Μετέπειτα, η διακοπή της αρχικής χρηματοδότησης επέφερε την αλλαγή του καθεστώτος των εργαζομένων από πλήρης σε μερικής απασχόλησης και, εν τέλει, την απόλυση μέρους αυτών. Από αυτό το εύρημα συμπεραίνουμε ότι το γενικευμένο φαινόμενο της μερικής απασχόλησης στις Κοιν.Σ.Επ. αιτιολογείται από την αδυναμία του οργανισμού να αναπτύξει οικονομικές δραστηριότητες ικανές να εξασφαλίσουν αμοιβές πλήρους ωραρίου.

«Στην αρχή ήμασταν τέσσερις εργαζόμενοι. Αλλά δεν ήταν τόσο έντονα τα κινητικά, όποτε δεν υπήρχε ζήτημα πρόσβασης. Τα δύο πρώτα χρόνια, βάση της χρηματοδότησης του ΟΑΕΔ, ήμασταν τέσσερα άτομα πλήρους απασχόλησης. Μάρκετινγκ, διαχείριση του site. Στο στήσιμο ήμασταν τέσσερις. Μετά τελείωσε του ΟΑΕΔ, δούλεψαν για κάποιο χρονικό διάστημα και εκείνη εθελοντικά, αλλά μετά βρήκανε τις δουλειές τους. Δεν γινόταν άλλο. Εγώ από πείσμα παραμένω, αλλά έχω και την δικιά μου δουλειά αντίστοιχα. Δεν μπορούσε και δεν μπορεί η Α χωρίς χρηματοδότηση απ' έξω και έτσι όπως είναι τα πράγματα δεν ξέρω αν θα μπορέσει να προσλάβει full time 3 ή 4 εργαζόμενους για να κάνουν τη δουλειά που πρέπει να γίνει. Αλλά με ενάμιση εργαζόμενο δεν γίνεται. Είναι επικουρική δουλειά.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Ιδρυτικό μέλος)

Ιδιαίτερη έμφαση δίνουμε στα περιθώρια συμμετοχής των εργαζομένων σε θέματα που αφορούν την λειτουργία του συνεταιρισμού. Παρόλο που η Κοιν.Σ.Επ. έχει υιοθετήσει την βασική αρχή του συνεταιριστικού μοντέλου, ένα άτομο μία ψήφος, τα μέλη της δεν θεωρούν σημαντικό την απόδοση της ιδιότητας του μέλους στους εργαζόμενους. Επιπρόσθετα, η θεσμική αλλαγή, με τον Ν. 4430/2016, που υποχρεώνει τις επιχειρήσεις να εγγράφουν όλους τους εργαζομένους ως μέλη δεν μεταφράζεται σε μία ενεργή συμμετοχή του εργαζόμενου στη διοίκηση. Με άλλα λόγια η κατοχή συνεταιριστικής μερίδας δεν διασφαλίζει την συμμετοχή του εργαζόμενου στην διαδικασία λήψης αποφάσεων. Η νέα αυτή ρύθμιση εκλαμβάνεται περισσότερο ως γραφειοκρατικό πρόβλημα.

«Ο καινούργιος νόμος είναι πολυσυ... μας έχει βάλει θηλιά στο λαιμό γιατί μας αναγκάζει όλους τους εργαζόμενους που έχουμε να τους έχουμε μέλη. Εν τω μεταξύ άλλοι εργαζόμενοι έρχονται άλλοι φεύγουν και το καταστατικό έχει γίνει ένα σουρωτήρι. Από και στο εξής πρέπει να γράφουμε να διαγράφουμε, να γράφουμε να διαγράφουμε. Γιατί κάποιος έρχεται εδώ για δουλειά, κάποιος πρέπει να τον κάνουμε μέλος οπωσδήποτε, ναι αλλά αύριο μεθαύριο του δίνετε η ευκαιρία να βρει μία άλλη δουλειά, μπορεί να πάει. Έμεινε από δουλειά θα ξανάρθει σε εμάς δεν έχουμε πρόβλημα. Αυτό θέλουμε. Αλλά εμείς είμαστε αναγκασμένοι να γράφουμε και να διαγράφουμε. Είναι ότι χειρότερο αυτό, να δούμε τώρα τι θα γίνει.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Γραμματέα Δ.Σ.-Ιδρυτικό μέλος)

Η πλειοψηφία των συνεντευξέων είτε με ιδρυτικά μέλη, είτε με άτομα που έχουν την ιδιότητα του υπεύθυνου παραγωγής όσον αφορά το χαρακτηριστικό της εμπλοκής των ωφελομένων στην διαδικασία λήψης των αποφάσεων, διαπνέονται από το ίδιο σκεπτικό. Οι εργαζόμενοι-ωφελοόμενοι είτε γιατί δεν είναι αρκετά καταρτισμένοι, είτε γιατί «δεν μπορούν» αποθαρρύνονται να ασχοληθούν με οποιαδήποτε άλλη δραστηριότητα πέραν της εργασίας τους. Ο σχεδιασμός της παραγωγικής διαδικασίας, ο συνεχής διάλογος και οργάνωση για τον υπερκερασμό των ποικίλων εμποδίων καθώς και η σκιαγράφηση των μελλοντικών επιδιώξεων δεν αποτελούν ζητήματα προς προβληματισμό για αυτούς. Η θέση και ο ρόλος τους στην επιχείρηση είναι προκαθορισμένος και δεν τίθεται προς αμφισβήτηση, αφού έτσι πρέπει να είναι. Το εύρημα αυτό, υπό άλλες συνθήκες θα φάνταζε καθ' όλα κοινό και αναμενόμενο αλλά είναι εκ διαμέτρου αντίθετο με τα αποτελέσματα εμπειρικών ερευνών σε ανάλογες ευρωπαϊκές κοινωνικές επιχειρήσεις.

«Δεν θεωρούσαμε ότι χρειάζεται να είναι μέλη οι εργαζόμενοι, δηλαδή τώρα το κάναμε πιο πολύ για τυπικούς λόγους. Εδώ δεν έχει ξεκινήσει έτσι γιατί είναι η Ε που ήθελε να στηρίξει τους εργαζόμενους και δημιούργησε την κε. Τα μέλη του Δ.Σ είναι αρμόδια για διοικητικά θέματα, οι εργαζόμενοι δεν την έχουνε, δεν θέλουν να την έχουνε και δεν θα μπορούσαν να την έχουνε (εννοώ την ευθύνη για κάτι τέτοιο).»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Υπεύθυνη εργατικού δυναμικού)

Μέσα από όλες τις Κοιν.Σ.Επ. υπήρχε και μία, εξαίρεση, που είχε διαφορετική γνώμη σε αυτό το θέμα. Σύμφωνα με τον εκπρόσωπό της η συμμετοχή εργαζόμενων από την ομάδα-στόχο στην διοίκηση της επιχείρησης αποτελεί επιτακτική ανάγκη.

«Φυσικά συμμετέχουν. Τα άτομα δηλαδή που έχουμε, ο ένας εργαζόμενος που είναι 80% είναι κανονικά μέλος του ΔΣ, ανήκει εκεί. Δεν έχουμε εμείς την δομή που είχαμε παλιά. Δηλαδή δεν βάζουμε εμείς τους επαγγελματίες, να έχουν μόνο το κομμάτι του διοικητικού συμβουλίου να ανήκουν στην διοικούσα επιτροπή και να αποφασίζουν για τα μέλη των ευάλωτων ομάδων. Δεν θα ήτανε και σωστό. Στα παιδιά που προσφέρουν ουσιαστικά το κομμάτι, γιατί μέσα από τις δυσκολίες τους κάνουνε και έναν υπεραγώνα. Και παράγουν και εκπαιδεύονται, αλίμονο εάν δεν ανήκαν στην διοικούσα επιτροπή. Θα αποφασίζαμε εμείς γι αυτούς (ειρωνικό χαμόγελο), είναι λίγο οξύμωρο.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Γραμματέα Δ.Σ.-Υπεύθυνη παιδαγωγικού προγράμματος)

Προφίλ και Λόγος εργαζομένων

Όπως κάναμε γνωστό, από την εξιστόρηση της εφαρμοζόμενης μεθοδολογίας, καταφέραμε να διεξάγουμε συνέντευξη με μόλις πέντε εργαζόμενους από την ομάδα στόχο, εκ των οποίων ο ένας κατέχει και την ιδιότητα του ιδρυτικού μέλους. Οι πέντε αυτοί εργαζόμενοι συναντώνται σε τρεις επιχειρήσεις. Αποτελούνται από μία γυναίκα και τέσσερις άντρες και είναι μεταξύ των ηλικιών 45-55. Στη συνέχεια θα ακολουθήσει η αποτύπωση του επαγγελματικού τους προφίλ.

Εργαζόμενη 1:

Η κα. Α. είναι απόφοιτη μεταλκειακής εκπαίδευσης και είναι διοικητική υπάλληλος. Πριν από την πρόσληψή της στην κοινωνική επιχείρηση δούλεψε για επτά χρόνια σε μία ιδιωτική επιχείρηση με πλήρης απασχόληση. Το 2010 όμως, λόγω κρίσης, την απολύουν. Στην συνέχεια, συμμετείχε σε πρόγραμμα κατάρτισης και επιμόρφωσης των ευάλωτων ομάδων του πληθυσμού (τα γνωστά ΤΟΠΕΚΟ), και από το 2012 εργάζεται στην Κοιν.Σ.Επ.. Η θέση εργασίας της στην επιχείρηση συμβαδίζει με το επαγγελματικό προφίλ, καθώς απασχολείται ως διοικητική υπάλληλος. Τα δύο πρώτα χρόνια δούλεψε με πλήρες ωράριο. Ενώ εδώ και δύο χρόνια εργάζεται τρεις ημέρες την εβδομάδα από οχτώ ώρες.

Εργαζόμενος 2:

Ο κ. Γ. είναι απόφοιτος δημοτικού και μέχρι το 2010 εργαζόταν ως ελεύθερος επαγγελματίας. Ένα εργατικό ατύχημα τον ανάγκασε να κλείσει την επιχείρησή του και να αναζητήσει αλλού δουλειά. Μέσω των κοινωνικών του δικτύων πληροφορήθηκε για ύπαρξη απασχόλησης σε αυτήν την κοινωνική επιχείρηση. Μέχρι τώρα απαριθμεί πέντε χρόνια εργασίας στην εν λόγω επιχείρηση. Δουλεύει δύο φορές την εβδομάδα από τρεις ώρες σε ανειδίκευτη θέση εργασίας (κατασκευή κοσμημάτων και μπομπονιέρων).

Εργαζόμενος 3:

Ο κ. Μ. είναι απόφοιτος δημοτικού και δούλεψε για δεκατρία χρόνια στην οικογενειακή επιχείρηση. Τα 2011 βλέποντας να μειώνεται η δουλειά και μη μπορώντας να ανταπεξέλθουν στα ολοένα και αυξανόμενα έξοδα οι γονείς του αναγκάστηκαν να κλείσουν την επιχείρηση. Αυτή η ενέργεια είχε ως αποτέλεσμα ο Μ. να απασχολείται, για λίγο χρονικό διάστημα, σε επισφαλείς και ανειδίκευτες θέσεις εργασίας. Εν συνεχεία, το 2013 μαθαίνει, από άτομο στο συγγενικό του περιβάλλον, πως υπάρχει κάποιο επιδοτούμενο πρόγραμμα. Συμμετέχει σε αυτό και προσλαμβάνεται στην Κοιν.Σ.Επ. Η αρμοδιότητα του είναι να κατασκευάζει

μπομπονιέρες και κοσμήματα. Τον τελευταίο χρόνο δουλεύει τρεις μέρες από έξι ώρες, ενώ τα προηγούμενα δύο χρόνια δούλευε με πλήρες ωράριο.

Εργαζόμενος 4:

Ο κ. Γ. είναι απόφοιτος δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Πριν από την Κοιν.Σ.Επ. εργαζόταν πέντε χρόνια σε ιδιωτική εταιρεία ως διοικητικός υπάλληλος (υπό το καθεστώς της πλήρης απασχόλησης). Το 2014 σταμάτησε οικειοθελώς την δουλειά του γιατί έμαθε ότι υπάρχει μία αντίστοιχη θέση εργασίας σε αυτήν την Κοιν.Σ.Επ. Όλα αυτά τα χρόνια εργάζεται τρεις φορές ημέρες την βδομάδα από οχτώ ώρες.

Εργαζόμενος 5:

Ο κ. Γ. είναι απόφοιτος δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Στην Κοιν.Σ.Επ. απασχολείται στην θέση του γραμματέα του διοικητικού συμβουλίου και είναι ένα από τα ιδρυτικά μέλη της. Πριν από την επιχείρηση, δούλευε περιστασιακά σε συνεργεία καθαρισμού και υπηρεσίες εστίασης. Από το 2010, όμως, μέχρι το 2014 ήταν άνεργος. Συμμετείχε στα επιδοτούμενα σεμινάρια κατάρτισης και επιμόρφωσης του 2014, δια μέσω των οποίων κυοφορήθηκε η ιδέα ανάπτυξης μία κοινωνικής επιχείρησης. Τους πρώτους έξι μήνες από την λειτουργία της επιχείρησης δεν είχε εισόδημα καθώς δεν υπήρχανε δουλειές, από εκεί και έπειτα όμως, κατά μέσο όρο, εξασφαλίζει ένα μισθό περίπου των πεντακοσίων ευρώ το μήνα.

Οι απαντήσεις των εργαζόμενων σε ερωτήσεις που αφορούσαν την λειτουργία των επιχειρήσεων ήταν πιο περιορισμένες από ότι τα στελέχη. Πιο συγκεκριμένα, ακριβής και λεπτομερής απαντήσεις, όχι από όλους και εκτός από την παρουσίαση του εργασιακού τους βίου, δόθηκαν στα πεδία των στόχων και της συμμετοχής τους στην διοίκηση των Κοιν.Σ.Επ. Όσον αφορά τις στοχεύσεις των Κοιν.Σ.Επ. ο στόχος της εργασιακής αποκατάστασης όλο και περισσότερων εργαζομένων από την ομάδα-στόχο αναδείχθηκε ως ο πρωτεύων.

«Ο στόχος της κε είναι να ενταχθούν και άλλα άτομα και άλλοι συνάδελφοι να έρθουν, και από την άλλη να υπάρχει κοινωνικοποίηση. Η κε δεν είναι απλά για να απασχολείται ένας άνθρωπος, απασχολείται ένας υπάλληλος, όπου μισθώνεται και πρέπει να ανταπεξέρχεται στις πραγματικές απαιτήσεις που έχει κάθε κε ή κάθε ιδιωτική επιχείρηση. Θετικό είναι να εμείς που είμαστε “part time” να γίνουμε κανονικοί»

(Εργαζόμενη 1)

Στη θεματική για την συμμετοχή στην λειτουργία της επιχείρησης, κατέχοντας την ιδιότητα του μέλους, συμπεράναμε ότι οι εργαζόμενοι έχουν ενστερνιστεί τον διαχωρισμό που προέκρινε η συντριπτική πλειοψηφία των

στελεχών. Δηλαδή την τοποθέτηση των εργαζόμενων έξω και πέρα από το κομμάτι της διοίκησης. Για το οποίο υπεύθυνοι θα είναι άτομα τα οποία «γνωρίζουν». Από την άλλη όμως, επικαλώντας την καλή συνεργασία και το φιλικό κλίμα το οποίο επικρατεί στο χώρο της εργασίας, υποστηρίζεται ότι η, οποιαδήποτε, εμπλοκή τους διεξάγεται εν ώρα εργασίας χωρίς να πρέπει περιμένουν την πραγματοποίηση των τυπικών διαδικασιών.

«Δεν συμμετέχουμε σε ένα διοικητικό συμβούλιο ή γενική συνέλευση αλλά άμα χρειαστεί μπορούμε να συμμετέχουμε. Έχουμε αυτό το δικαίωμα, αλλά επειδή είναι φιλικό αυτό το περιβάλλον ότι είναι συζητιέται τόσο ανοιχτά που δεν χρειάζονται αυτά τα τυπικά. Όταν έχεις μία γνώμη την λες, κανείς δεν σου λέει όπα ποια είσαι εσύ που μιλάς, εσύ είσαι μία απλή υπάλληλος.»

(Εργαζόμενος 3)

«Δεν συμμετέχω στη γενική συνέλευση, γι' αυτά είναι άλλοι υπεύθυνοι. Δεν μου χρειάζεται. Γι' αυτά θα αναλάβουν κάποιοι άλλοι άνθρωποι, οπότε από εκεί και πέρα εμείς ακολουθούμε το πρόγραμμα αυτό που θα μας πουν. Όχι δεν προτείνω κάτι, μία φορά είχα πει και μου είπαν όχι, από εκεί και πέρα δεν θα κάτσω να ασχοληθώ.»

(Εργαζόμενος 4)

Συνοψίζοντας, οι Κοιν.Σ.Επ, ουσιαστικά προσφέροντας στο σύνολό τους ανειδίκευτες θέσεις εργασίας, δεν διευκολύνουν την ανάπτυξη των δεξιοτήτων των ωφελούμενων οι οποίες θα μπορέσουν μελλοντικά να αξιοποιηθούν από την αγορά εργασίας. Όσο για το επίπεδο των απολαβών των εργαζομένων, η πλειοψηφία των επιχειρήσεων δεν εξασφαλίζει ένα επαρκές επίπεδο αμοιβών. Για το λόγο αυτό η επικουρική εισοδηματική στήριξη, η οποία δεν διακόπτεται με την εργασία, από τους θεσμούς της πρόνοιας εξασφαλίζει στον εργαζόμενο ένα δίκτυ ασφαλείας (*safety net*). Αναφορικά με την συμμετοχή των εργαζόμενων στην διοίκηση της επιχείρησης είδαμε ότι η ιδιότητα του μέλους, τελικά, δεν μετουσιώνεται σε ενεργή εμπλοκή. Στις περισσότερες επιχειρήσεις ο ρόλος του εργαζόμενου είναι προκαθορισμένος και αφορά μόνο το κομμάτι της παραγωγικής τους δραστηριότητας. Αναφορικά με την παρουσίαση του επαγγελματικού προφίλ των εργαζόμενων είδαμε ότι ο κίνδυνος του αποκλεισμού από την αγορά εργασία δεν αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό του βίου των ευπαθών ατόμων.

Καταγραφή εμποδίων και θεσμικό πλαίσιο

Ο τελευταίος θεματικός άξονας καταπιάνεται με την παρουσίαση των παραγόντων που δυσχεραίνουν και αποτελούν τροχοπέδη στην ανάπτυξη των κοινωνικών επιχειρήσεων. Επίσης, αποσπώνται οι αντιλήψεις των στελεχών σχετικά με το πρόσφατο θεσμικό πλαίσιο που διέπει την λειτουργία τους.

Καταγραφή εμποδίων

Οι ερωτήσεις της τελευταίας αυτής ενότητας εντασσόμενες στο τέλος της συνέντευξης εισέπραξαν τις μεγαλύτερες σε έκταση απαντήσεις. Από την ανάλυση και ομαδοποίηση των πρωτογενών δεδομένων αυτό που έγινε αντιληπτό ήταν ότι οι Κοιν.Σ.Επ. ένταξης έρχονται αντιμέτωπες με ένα κατάλογο από ποικίλα προβλήματα, αλλά παρουσιάστηκαν ορισμένα από αυτά ως τα πλέον σημαντικότερα. Για να τα συνοψίσουμε τα στελέχη αναφέρθηκαν στα παρακάτω εμπόδια: την έλλειψη αναγνώρισης ή/και υποστήριξης από φορείς του δημόσιου τομέα, την δυσκολία εξεύρεσης πόρων-βιωσιμότητας, την δυσκολία εξεύρεσης εξειδικευμένου ανθρώπινου δυναμικού για την διοίκηση της επιχείρησης, την έλλειψη κατάλληλου χρηματοδοτικού μηχανισμού για την εκκίνηση της επιχείρησης και την μη ύπαρξη ευνοϊκών ρυθμίσεων, καθώς και την ανάγκη ταυτόχρονης επιδίωξης του κοινωνικού και του οικονομικού στόχου. Με κάποιες προσθήσεις αυτές οι προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι Κοιν.Σ.Επ. ένταξης στο Ν. Αττικής συμβαδίζουν με τα προβλήματα των κοινωνικών επιχειρήσεων σε όλη την Ευρώπη.

«Πολλά τα εμπόδια το βασικότερο ήταν ότι για να μπορέσει να λειτουργήσει η επιχείρηση κατευθείαν έπρεπε να έχει εργαζομένους, πράγμα που σημαίνει ότι θα έπρεπε να μπορούμε να καλύψουμε άμεσα το ΙΚΑ, δηλαδή τις εργοδοτικές εισφορές. Ξέρετε ότι η Κοιν.Σ.Επ. φορολογούνται κανονικά σαν επιχείρηση, 29% φόρος επιχείρησης. Κονδύλια από το κράτος μηδέν, οικονομικό βοήθεια μηδέν. Ανενημέρωτες τότε που ξεκινούσαμε οι τράπεζες, πολύ δύσκολο να μας ανοίξουν αριθμό λογαριασμού, που ήτανε βασικός όρος, εννοείται, να έχουμε αριθμό λογαριασμού πάνω στον συνεταιρισμό. [...]. Ο νόμος να φανταστείς

είναι ο 4019 του 2011, άρα τον επόμενο χρόνο με τον εντελώς καινούργιο νόμο ήρθε το MAZI. Τελείως ανενημέρωτα όλα τα κομμάτια, κι όμως το κομμάτι της εφορίας συνοδοιπόροι [...] επειδή οι άνθρωποι ήταν πάρα πολύ φιλότιμοι και θέλανε να βοηθήσουν.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Γραμματέα Δ.Σ.-Υπεύθυνη παιδαγωγικού προγράμματος)

Επίσης:

«Είσαι μικρή και δεν μπορείς να καταλάβεις πόσο παράλογο είναι όταν βρεθείς στο χώρο εργασίας, ούτε το καλό δεν μπορείς να κάνεις. Εμείς ξεκινήσαμε να κάνουμε μία καμπάνια για να πάρουμε βανάκι για τις κηπουρικές εργασίες μας, μεταχειρισμένο, την οποία την αποσύραμε γιατί όποιος έδινε χρήματα σε εμάς, εμείς κρατάγαμε το 60% και το άλλο 40% έπρεπε να το αποδώσουμε στην εφορία. Άρα κανένας δεν μπορεί να μας δώσει χρήματα γιατί δεν τον συμφέρει εκείνον, νομίζει ότι μας βοηθάει αλλά δεν μας βοηθάει, ούτε εμάς. Έχουμε πάρει μία χορηγία 1000 τα οποία πρέπει να δώσουμε τα 400 στην εφορία. Μα είναι κοροϊδία να μαζεύουμε λεφτά για να δίνουμε στην εφορία τα μισά.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Πρόεδρο Δ.Σ-Ιδρυτικό μέλος)

«Τα κυριότερα εμπόδια είναι καταρχήν οικονομικά. Κατά δεύτερον όλα τα φορολογικά. Επίσης, επειδή δεν υπήρχε κάτι αντίστοιχο να λειτουργεί έτσι ώστε να υπάρχει το know how. Γιατί όταν μιλάμε για επιχειρήσεις όπου πρέπει να εντάξεις εργασιακά άτομα διαφορετικών προβλημάτων, εννοείται ότι χρειάζεσαι και την αντίστοιχη ιατρική υποστήριξη από πίσω. Ή την αντίστοιχη επιστημονική υποστήριξη.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Διευθύντρια παραγωγικού προγράμματος)

Η απουσία προσβάσιμων υποδομών για τα άτομα με αναπηρία δυσχεραίνει ακόμα πιο πολύ το έργο των κοινωνικών επιχειρήσεων:

«Εγώ δεν σου πάω πολύ μακριά για το εάν έχω την ικανότητα ή όχι, γιατί υπάρχουν και άνθρωποι που έχουν σπουδάσει σε ΑΕΙ και είναι καταρτισμένοι να κάνουν μία δουλειά. Το μεγαλύτερο ζήτημα είναι η πρόσβαση, πως μπορώ να βγω από το σπίτι μου για να πάω στη δουλειά. Αν εγώ σου πω ότι δεν μπορώ να σε έχω πλήρης απασχόλησης και σε έχω μερικής, τα λεφτά που θα σου έχω είναι αυτά, τα οποία αυτά τα χρήματα τα καταναλώνει για το πήγαινε έλα με το ταξί, δηλαδή ναι μεν ο στόχος είναι η ένταξης των ατόμων με αναπηρία, αλλά τελικά δεν γίνεται εύκολα αυτό γιατί όλες οι υπόλοιπες υποδομές δεν βοηθάνε. Θα πρέπει να φτιαχτούν κάποια πράγματα για να λέμε ότι είμαστε προσβάσιμοι σε βασικές υποδομές, για να πάω στη δουλειά μου. Είμαστε τυχεροί που έχουμε την Ε. και μας έχει αγκαλιάσει και είμαστε προσβάσιμοι. Αλλιώς δεν θα μπορούσαμε να έχουμε υπαλλήλους.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Ιδρυτικό μέλος)

Ωστόσο ένας στέλεχος των Κοιν.Σ.Επ. προσπάθησε να ξεπεράσει τα ορατά και καθημερινά εμπόδια και να σκιαγραφήσει, απόλυτα επιτυχώς, τις υπόρρητες ιδεολογικές μετατοπίσεις που συνυφαίνεται η ανάπτυξη των κοινωνικών επιχειρήσεων. Σύμφωνα με την ίδια, η όλη ρητορική περί κοινωνικών επιχειρήσεων δεν είναι τίποτα άλλο από την προώθηση της επιχειρηματικής διάστασης ως αποτελεσματικότερης, σε αντίθεση με την δημόσια, για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού. Απλώς η όλη αφήγηση διεξάγεται με το κοινωνικό περιτύλιγμα της εργασιακής αποκατάστασης των ευπαθών ομάδων του πληθυσμού.

«Απλώς το πρόβλημα είναι, μια που ασχολείσαι με την κοινωνική πολιτική, υπάρχουν δύο τάσεις που διαφαίνονται τα τελευταία χρόνια και στους δικούς μας χώρους. Η μία τάση είναι να κρατήσουμε το παλιό, που το παλιό τι είναι, αυτό που ξέραμε παλιά σαν κράτος πρόνοιας, δηλαδή δεν μπορεί το κράτος να περιμένει μία επιχείρηση αυτών των ατόμων να είναι κερδοφόρα, υγιής χωρίς καμία βοήθεια. Και η άλλη τάση είναι, που δυστυχώς στο χώρο τον δικό μου προσπαθούν να την ακολουθήσουν, είναι ότι όχι δεν θα περιμένουμε τίποτα από τα κράτος θα κάνουμε επιχειρήσεις υγιής όπως οι άλλες επιχειρήσεις. Αυτό όμως για να γίνει, γίνεται εις βάρος της ένταξης των ατόμων με ειδικές ανάγκες. Και εμείς μπήκαμε με πολύ ενθουσιασμό και νομίζαμε στην αρχή, γιατί δεν είμαι μάνατζερ, ότι θα τα καταφέρουμε. Δεν γίνεται χωρίς βοήθεια, και βέβαια ο νόμος δεν βοηθάει, ίσα ίσα.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Πρόεδρο Δ.Σ.-Ιδρυτικό μέλος)

Πριν προβούμε στην παρουσίαση των απόψεων για το νέο νομοσχέδιο της κοινωνικής οικονομίας, αξίζει να επισημάνουμε ένα όχι και τόσο αναμενόμενο εύρημα. Όπως έχουμε πει μία κοινωνική επιχείρηση αποτελεί σημείο αναφοράς για την κινητοποίηση διαφόρων μορφών του κοινωνικού κεφαλαίου, όπως είναι η προσφορά εθελοντικής εργασίας, οι ιδιωτικές δωρεές και η υποστήριξη της τοπικής κοινωνίας (Laville and Nyssens 2001: 252). Επιπλέον από την ανάλυση των εμπειριών των διαφόρων Κοιν.Σ.Επ. εξάγεται το συμπέρασμα πως χωρίς την έμπρακτη βοήθεια των εθελοντών και την υποστήριξη του ευρύτερου οικογενειακού και φιλικού περιβάλλοντος, μερικές από αυτές θα μπορούσαν να μην είχα ξεκινήσει καν την λειτουργία τους. Συναρτήσει των δύο αυτών παραγόντων συμπεραίνουμε πως η εκπλήρωση κοινωνικών

ωφελειών μπορεί να λειτουργήσει ως καταλύτης για την ανάπτυξη τοπικών συνεργειών μεταξύ των ποικίλων φορέων της κοινωνικής οικονομίας.

Στην περίπτωση μας, όμως, δεν έχει αναπτυχθεί κανένα πνεύμα συλλογικότητας, ούτε καν συνεργασίας, μεταξύ των Κοιν.Σ.Επ. Παρά την συγκρότηση δευτεροβάθμιου οργάνου (Περιφερειακό Μηχανισμός Κοινωνικών Συνεταιριστικών Επιχειρήσεων, Πε.Μη.), για την αποτελεσματικότερη συλλογική εκπροσώπηση με το κράτος, οι συνεργασίες καθώς και η επικοινωνία μεταξύ των Κοιν.Σ.Επ. είναι σε ανύπαρκτη ή γίνεται έξω από τις τυπικές διαδικασίες. Οι εκπρόσωποι εξέφρασαν απάθεια και απαξίωση για κάθε τι πολιτικό και αντικρουόμενες στρατηγικές λειτουργίας των Κοιν.Σ.Επ..

«Κοιτάζτε το Μ. είναι και μέλος του περιφερειακού μηχανισμού, του Πε.Μη., ανήκει εκεί είναι εκλεγμένο δηλαδή ανήκουμε στο διοικητικό συμβούλιο. [...] Δεν έχουμε πάρα πολύ βοήθεια, εγώ παρότι είμαστε στο διοικητικό συμβούλιο έχω πολλές...εκείνοι δηλαδή ψάχνουν για ένα κοινωνικό αποτύπωμα, πολλές συζητήσεις για το τίποτα. Πολύ θεωρία. Εμείς δεν έχουμε μάθει την θεωρία, εμείς έχουμε μάθει την πρακτική άσκηση, την παραγωγή. Αυτό, εκείνοι, νομίζω είναι πολύ πίσω, γιατί βλέπω και άλλους συνεταιρισμούς οι οποίοι ξέρετε δεν μπορώ να λέω ότι παράγω μακαρόνια όταν δεν παράγω μακαρόνια. Συνεταιρισμό που έχει μηχανές και είναι του κουτιού και δεν χρησιμοποιούνται. Οι Κοιν.Σ.Επ. είναι επιχείρηση, η επιχείρηση πρέπει να παράγει έργο. Ίσως αυτό δεν έχουνε καταλάβει. Δηλαδή πολύ συζήτηση για το τίποτα για εμένα, πολύ θεωρία. [...] Εγώ παίρνω λίγο σαφές αποστάσεις από το Πε.Μη. γιατί βλέπω ότι πράξη και παραγωγή...εντωμεταξύ βλέπω ότι συμμετέχουν για να πάρουν έργα, συμμετοχή σε δημόσια έργα, ξέρετε εγώ δεν θα αλλοιώσω την εικόνα του συνεταιρισμού ένταξης όταν τα παιδιά έχουν μάθει να εκπαιδεύονται και να παράγουν πάνω στο κομμάτι των χειροποίητων κατασκευών και επειδή καταβαίνει ένα πρόγραμμα για καθαριστές ή ένα πρόγραμμα για τα ελτα θα τα στείλω και σε χώρους για να κάνουν αυτήν την εργασία για να κάνουν πρόγραμμα»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Γραμματέα Δ.Σ.-Υπεύθυνη παιδαγωγικού προγράμματος)

«Υπάρχει ένα site αλλά δεν μας κάνει σαν νοοτροπία ο κ. αυτός, ναι μεν να υπάρχει ένα όργανο να μπορούμε να οργανωνόμαστε, αλλά η δικιά μας νοοτροπία δεν είναι να έρθω σε σύγκρουση με εσένα γιατί πρέπει. Μπορούμε να κάνουμε συνέργειες να κάνουμε κάτι. Και γενικά αυτό, εμείς οι κακομοίρηδες που τα βγάζουμε δύσκολα πέρα δεν ταιριάζει σε εμάς. Δεν υπάρχει ουσιαστική επικοινωνίας με άλλες κοινωνικές επιχειρήσεις. Δεν θεωρώ ότι πρέπει να είμαστε πάντα στην κόντρα. Δείξε το έργο σου, αυτό φτάνει.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Ιδρυτικό μέλος)

«Πήγαμε στην αρχή να κάνουμε κάτι με κάποιες άλλες κε δεν μας άρεσαν κάποια πράγματα και αποχωρήσαμε. Και δεν θέλουμε ούτε συνδικαλιστικά, ούτε τίποτα. Δεν μας ενδιαφέρουν.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Γραμματέα Δ.Σ-Ιδρυτικό μέλος)

«Είμαστε πάρα πολύ χωμένη μέσα στο πρόβλημα μας και τόσο λίγοι που πρέπει να κάνουμε τόσα πολλά πράγματα, που δεν προλαβαίνουμε να γνωριστούμε και μεταξύ μας. Ωστόσο, εγώ δεν ασχολούμαι με τα όργανα που έχουν στηθεί για τις κοινωνικές επιχειρήσεις, γιατί δεν υπάρχει χρόνος να το ψάξω όμως έχουμε επικοινωνίας με άλλες κε.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Πρόεδρο Δ.Σ-Ιδρυτικό μέλος)

Θεσμικό πλαίσιο

Οι κοινωνικές επιχειρήσεις λειτουργούσαν υπό το θεσμικό πλαίσιο του προηγούμενου νόμου (Ν. 4019/2011) μέχρι τις τριάντα Ιουνίου του 2017. Έπειτα υπάχθηκαν στις διατάξεις του πρόσφατου νομοσχεδίου, Ν. 4430/2016 «Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία και ανάπτυξη των φορέων της και άλλες διατάξεις».

Από τις απαντήσεις των εκπροσώπων εξάγεται το συμπέρασμα πως η νέα αυτή θεσμική παρέμβαση, δυστυχώς, αφήνει ανέγγιχτο το σημαντικότερο ζήτημα των κοινωνικών επιχειρήσεων, που είναι η εξασφάλιση ενός ευνοϊκού οικονομικού περιβάλλοντος (με χρηματοδοτική ενίσχυση και λιγότερους φόρους). Επίσης, παρατηρείται μία επιφυλακτικότητα σχετικά τη νέα διάκριση μεταξύ ευάλωτων ομάδων και ειδικού σκοπού (όπου εντάσσει τους πρόσφυγες). Η καχυποψία αυτή οφείλεται στον κίνδυνο εισχώρησης της κερδοσκοπικής λογικής εις βάρος της εργασιακής ένταξης των μειονεκτούντων ομάδων. Το σύνολο του νομοσχεδίου διαπνέεται από μία «τιμωρητική» διάθεση καθιστώντας όλες τις κοινωνικές επιχειρήσεις a priori ένοχες.

«Δεν θέλω να ασχολούμαι με τέτοια πράγματα. Όταν φτιάχτηκε και εμείς ξεκινήσαμε και μάθαμε ότι θα έχουμε από τη νομοθεσία κάποια έσοδα αρχικά για να στήσουμε κλπ., και μάθαμε ότι αυτά τα λεφτά πήγαν υπέρ πίστεως πατρίδας και εμείς δεν πήραμε τίποτα για το στήσιμο αυτής της επιχείρησης. Όταν ψάχνουμε για χρηματοδότηση και κάπου αλλού πάνε αυτά τα χρήματα, και δεν έχω ιδέα που, κανείς δεν μας λέει που

και δεν φτάνουν σε εμάς. Όταν εμείς σαν επιχείρηση ένταξης πληρώνουμε φόρο αλληλεγγύης. Δεν μπαίνω σε αυτήν την διαδικασία, θα με συγχωρέσεις, είμαι πάρα πολύ θυμωμένη. Δηλαδή επιχείρηση ένταξης, παιδιά με αναπηρία να παίρνεις από το σύνολο των χρημάτων που θα δοθούν σε αυτούς, για να δώσεις στο κράτος για φόρο αλληλεγγύης, όχι δεν το δέχομαι, είναι κάτι εκτός. Φορολογούμαστε σαν κανονική επιχείρηση, δεν έχουμε φοροελαφρύνσεις.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Ιδρυτικό μέλος)

«Το πρόσφατο νομοσχέδιο να σας πω εγώ δεν είδα κάποιες διαφορές. Καταλαβαίνω βέβαια ότι οι ένταξης χωρίστηκαν σε δύο κομμάτια των ευάλωτων ομάδων που έχει να κάνει με τις ευάλωτες ομάδες πληθυσμού, βάζει και τους ανήλικους παραβάτες, αποφυλακισθέντες. Και του ειδικού σκοπού που έχει να κάνει με τους πρόσφυγες. Γιατί ξέρετε δημιουργούνται δομές, συνεταιρισμοί για να στηρίζουν πρόσφυγες. Αυτό θέλω να πω ότι δεν ξέρω αν εμείς έχουμε την δομή και την κατάρτιση για να στηρίξουμε κάτι τέτοιο ιδιωτικά. [...] Θεωρώ ότι οι ευάλωτες ομάδες έχουν και έναν ειδικό σκοπό να εξυπηρετήσουν, απλά αυτόν τον διαχωρισμό δεν καταλαβαίνω. Ευάλωτες ομάδες είναι και οι πρόσφυγες. Γιατί δημιουργήθηκε και του ειδικού σκοπού, ποια είναι η διαφορά του ειδικού σκοπού και των ευάλωτων ομάδων. Αφού εφτά είναι το ένα κομμάτι, εφτά άτομα πρέπει να έχουν, εφτά πρέπει και οι άλλοι. [...] Μήπως δημιουργήθηκε για να εντάξει κάποια κονδύλια; Δεν το ξέρω. Εδώ πάλι θέλει προσοχή, γιατί ξέρετε μπαίνουν άνθρωποι για να εκμεταλλευτούν ένα κομμάτι το οποίο κρύβει πολύ πόνο και ταλαιπωρία.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Γραμματέα Δ.Σ.-Υπεύθυνη παιδαγωγικού προγράμματος)

«Εντάξει, νομίζω ότι ο καινούργιος νόμος φτιάχτηκε όχι για να βοηθήσει την κοινωνική οικονομία αλλά φτιάχτηκε με γνώμονα να πιάσει τους απατεώνες που προσπαθούν να αξιοποιήσουν την κοινωνική οικονομία. Δηλαδή φτιάχτηκε ξεκινώντας από το ότι είσαι ένοχος, και προσπαθώ να σε κάνω να μην κάνεις έγκλημα, όχι για να σε βοηθήσω.»

(Απόσπασμα συνέντευξης με Πρόεδρο Δ.Σ.-Ιδρυτικό μέλος)

Συμπεράσματα

Ποιες προκλήσεις αντιμετωπίζουν;

Οι παράγοντες που αποτελούν τροχοπέδη στην ανάπτυξη της κοινωνικής επιχείρησης έχουν να κάνουν με το θεσμικό πλαίσιο και με τον σχεδιασμό και την οργάνωση των Κοιν.Σ.Επ. σε επιχειρηματικό επίπεδο. Σε αυτές τις δύο κατηγορίες συμπεκνώνονται τα επιμέρους προβλήματα. Η απουσία ενός θεσμικά εγγυημένου χρηματοδοτικού εργαλείου που θα αποσβένει το κόστος εκκίνησης της λειτουργίας της επιχείρησης, αλλά και θα παρεμβαίνει κατά τη διάρκεια της λειτουργίας της σε περιόδους χαμηλής παραγωγικότητας. Η φορολόγηση των κοινωνικών επιχειρήσεων ως επιχειρήσεις του ιδιωτικού τομέα. Σκιαγραφούν το προβληματικό οικονομικό περιβάλλον μέσα στο οποίο δημιουργούνται οι Κοιν.Σ.Επ. ένταξης. Επιπλέον, απόρροια του προηγούμενου είναι η αδυναμία πρόσληψης ενός ατόμου θεωρητικά και εμπειρικά καταρτισμένου σε θέματα διοίκησης, οργάνωσης της παραγωγικής δραστηριότητας κ.ά. Επίσης, δόθηκε έμφαση στο ότι όλα αυτά τα προβλήματα προέρχονται από το γεγονός πως ακόμα δεν έχουν εφαρμοστεί οι διατάξεις του Ν. 4019/2011, σύμφωνα με τις οποίες θα δίνει προτεραιότητα σε μία Κοιν.Σ.Επ. να συνάπτει προγραμματικές συμβάσεις με το δημόσιο και με φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης.

Επιπρόσθετα, εάν προσθέσουμε, σε αυτήν την ήδη δυσχερή κατάσταση, και την απουσία μίας συλλογικής βάσης επικοινωνίας και συνεργασίας των Κοιν.Σ.Επ. ένταξης δημιουργείται ένα δυσοίωνα μέλλον γι αυτές. Η δικτύωση και συνεργασία των φορέων της κοινωνικής οικονομίας, ναι μεν, αποτελεί ένα απαιτητικό εγχείρημα, καθοριστικό ,δε, για την ανάπτυξή τους (Κώστας 2013: 95). Οι σχέσεις συνεργασίας και εμπιστοσύνης μεταξύ τους συμβάλλουν στην προώθηση των προϊόντων και των υπηρεσιών τους, κυρίως, όμως αποτελούν προϋπόθεση για την αποτελεσματικότερη εκπροσώπηση των κοινών αιτημάτων τους (Laville and Nyssens 2001: 252).

Πως η ταυτόχρονη επιδίωξη διαφορετικών -και εν πολλοίς αντιτιθέμενων- στόχων επιφέρει «ισορροπία» στην επιχείρηση;

Από την επεξεργασία των συνεντεύξεων των στελεχών αλλά και των εργαζομένων αποκαλύφθηκε πως προτεραιότητα για αυτές τις Κοιν.Σ.Επ. είναι η εργασιακή ένταξη ατόμων τα οποία δεν είχαν την ευκαιρία να απασχοληθούν στην αγορά εργασίας ή απασχολούνταν σε περιστασιακές και χαμηλόμισθες εργασίες. Ωστόσο, αναγνωρίζεται το εγγενές χαρακτηριστικό αυτών των μορφωμάτων το οποίο είναι η ανάπτυξη επιχειρηματικής δραστηριότητας. Φαίνεται επίσης πως στην συντριπτική πλειοψηφία των συνεταιρισμών η επιλογή της παραγωγικής δραστηριότητας επικαθορίζεται από τον στόχο της εργασιακής ένταξης. Με άλλα λόγια, η

επιλογή της παραγωγικής δραστηριότητας συναρτάται άμεσα με το επίπεδο κατάρτισης των εργαζομένων από την ομάδα στόχο.

Βέβαια, η εκπλήρωση της κοινωνικής αποστολής και ταυτόχρονα η διασφάλιση της οικονομικής βιωσιμότητας είναι ένα δύσκολο εγχείρημα. Το οποίο, όμως, δεν οδηγεί σε συγκρούσεις μεταξύ των μελών των Κοιν.Σ.Επ.. Αναγνωρίζονται οι προκλήσεις και οι εσωτερικές πιέσεις που δημιουργούνται σε θέματα διοίκησης και σχεδιασμού της παραγωγικής δραστηριότητας. Ο πολιτικός ρόλος των Κοιν.Σ.Επ. έγκειται στο ότι η παρέμβασή τους εμπίπτει κατά κύριο λόγο στις πολιτικές για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού. Με αυτή την επισήμανση επιβεβαιώνεται και η υπόθεση εργασίας της πολλαπλότητας των στόχων που επιδιώκουν οι Κοιν.Σ.Επ.

Τι είδους εργασιακή ένταξη προωθούν οι κοινωνικές επιχειρήσεις;

Οι περισσότερες επιχειρήσεις πραγματώνουν τον στόχο της εργασιακής ένταξης μέσω της δημιουργίας μόνιμων θέσεων απασχόλησης. Οι θέσεις αυτές χαρακτηρίζονται ως ανειδίκευτες και με χαμηλό επίπεδο απολαβών. Η κατάσταση αυτή, όμως, επικρατεί τα τελευταία χρόνια για αυτές τις Κοιν.Σ.Επ. και συνδέεται με την παύση των συγχρηματοδοτούμενων ευρωπαϊκών προγραμμάτων. Όσες επιχειρήσεις επωφελήθηκαν με προγράμματα οικονομικής στήριξης κατάφεραν να αναπτυχθούν προσφέροντας, κατά μέσο όρο τέσσερις με πέντε θέσεις εργασίας πλήρους απασχόλησης. Η λήξη τους, όμως, έφερε τους οργανισμούς σε δυσμενή οικονομική κατάσταση. Ειδικότερα, στις τέσσερις από τις έξι Κοιν.Σ.Επ., μειώθηκε αισθητά το ωρομίσθιο των εργαζομένων, μετατρέποντάς τους σε μερικής απασχόλησης, και σε μερικές περιπτώσεις υπήρχαν και αποχωρήσεις των εργαζομένων, λόγω μεγάλης διάρκειας εθελοντικής εργασίας. Συνέπεια η οποία έχει άμεση σχέση και με την απουσία μίας συγκροτημένης στρατηγικής ανάπτυξης και προώθησης των προϊόντων ή των υπηρεσιών τους. Ενώ, η αποσόβηση της διακοπής της λειτουργία τους οφείλεται στην έμμεση οικονομική στήριξη (στέγαση επιχείρησης, προώθηση των προϊόντων τους σε οικεία άτομα) από μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς –στους κόλπους των οποίων δημιουργήθηκαν.

Αναλυτικότερα διαφαίνεται ότι τα επίπεδα του μισθού που προσφέρουν στους εργαζόμενους από την ομάδα στόχο, τα τελευταία χρόνια, όχι μόνο δεν ξεπερνούν το κατώφλι της φτώχειας, αλλά είναι πολύ μακριά από την κάλυψη του. Το γεγονός αυτό καθιστά επιτακτική την συνέχιση καταβολής των προνοιακών επιδομάτων. Αυτή η διαπίστωση δεν συνηγορεί υπέρ της αποτυχίας του εν λόγω μοντέλου. Πρώτον, γιατί, μπορεί ο στόχος της εργασιακής αποκατάστασης να μην έχει επιτευχθεί ακόμη, αλλά προσφέρουν ένα πλαίσιο κοινωνικοποίησης και την δυνατότητα ειδικά για πολλά άτομα με αναπηρία να βγουν από το σπίτι τους. Και δεύτερον, οι επισφαλείς και αβέβαιες θέσεις εργασίας που προσφέρει σήμερα η αγορά εργασίας δεν προορίζουν ένα καλύτερο μέλλον

Αναφορικά με τους εργαζόμενους, βάση του πρότερου επαγγελματικού βίου τους είδαμε ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός από την αγορά εργασίας δεν αποτελεί μία κοινή εμπειρία για όλους. Επίσης, ανάμεσα στους στόχους της επιχείρησης, εκτός από την κοινωνική αποστολή που επισημάνθηκε και από τα στελέχη, δόθηκε έμφαση και στην αύξηση των ωρών εργασίας τους. Γεγονός το οποίο επιβεβαιώνει πως η μετάπτωσή τους στην μερική απασχόληση έγινε λόγω των περιορισμένων εσόδων από την παραγωγική διαδικασία, και όχι λόγω αδυναμίας των ίδιων των εργαζομένων να αντέξουν σε συνθήκες πλήρους απασχόλησης.

Άλλο ένα σημαντικό εύρημα το οποίο δεν συνδέεται άμεσα με την διαδικασία της εργασιακής ένταξης, συνδέεται όμως με την λειτουργία του συνεταιρισμού, είναι αυτό της διοίκησης. Για τις περισσότερες Κοιν.Σ.Επ., εκτός από μία, η απόδοση της ιδιότητας του μέλους στους εργαζόμενους δεν μεταφράζεται αυτόματα και ενεργή εμπλοκή στη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Ο ρόλος του εργαζόμενου είναι η διεκπεραίωση της προσωπικής του εργασίας και για θέματα διοίκηση είναι «άλλοι υπεύθυνοι». Η άποψη των εργαζόμενων δείχνει υιοθέτηση του εν λόγω προτύπου.

Οι κοινωνικές επιχειρήσεις συνδυάζουν τους διάφορους πόρους που προέρχονται από τους τρεις πόλους της οικονομίας: την οικονομία της αγοράς, τη μη αγοραία οικονομία και την μη χρηματική οικονομία (Laville and Nyssens 2001: 247). Στην έρευνά μας οι συνεταιρισμοί στηρίζονται περισσότερο στην δεύτερη και τρίτη κατηγορία, με την έννοια ότι η οικονομική τους βιωσιμότητα εξαρτάται πιο πολύ από τα συγχρηματοδοτούμενα προγράμματα και από την στήριξη των εθελοντών, και λιγότερο στην αγοραία διάσταση ή/και σε ιδιωτικές δωρεές.

Συνοψίζοντας, η βραχύχρονη εμπειρία των Κοιν.Σ.Επ. ένταξης στο Ν. Αττική (η πιο παλιά απαριθμεί, μόλις, πέντε χρόνια λειτουργίας) δεν προλογίζει ένα ευοίωνο μέλλον για τις ίδιες. Το στοίχημα της προώθησης της επιχειρηματικότητας από τα άτομα των ευάλωτων ομάδων του πληθυσμού, με έμφαση στον τομέα της κοινωνικής οικονομίας, δεν επέφερε τα επιθυμητά αποτελέσματα. Μέσα από την ανάλυση των πρωτογενών δεδομένων ανακαλύψαμε ότι μετά την λήξη των συγχρηματοδοτούμενων προγραμμάτων, στις περισσότερες επιχειρήσεις, οι θέσεις εργασίας μειώθηκαν και ταυτόχρονα μετατράπηκαν σε χαμηλόμισθες θέσεις μερικής απασχόλησης. Επιπρόσθετα, η αδυναμία διασφάλισης ενός επαρκούς επιπέδου διαβίωσης, μόνο από τον μισθό που προσφέρουν οι περισσότερες Κοιν.Σ.Επ (στην πλειοψηφία των επιχειρήσεων ο μισθός φτάνει περίπου στα 100 ευρώ το μήνα), ανέδειξε την σημαντικότητα της εισοδηματικής στήριξης των επιδομάτων της κοινωνικής πρόνοιας. Η επικουρική αυτή χρηματοδοτική στήριξη προσφέρει ένα δίκτυ ασφαλείας έναντι του κινδύνου του κοινωνικού αποκλεισμού για τον εργαζόμενο. Έχει ενδιαφέρον σε αυτό το σημείο να υπογραμμίσουμε πως αυτή η «παθητική» πολιτική απασχόλησης δεν εγκλωβίζει τον λήπτη σε μία προνοιακή λογική. Αντιθέτως, αποτελεί πολύτιμο εργαλείο οικονομικής υποστήριξης των ατόμων με αναπηρία κατά τη διάρκεια της εργασιακής ένταξης.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Borzaga C. and Defourny J. (eds.) (2001), *The Emergence of Social Enterprise*, London and New York: Routledge.

Defourny J. and Pestoff V. (2008), “Images and concepts of the third sector in Europe”, Working Papers Series, no. 08/02; Liège: EMES European Research Network.

Defourny J. and Nyssens M. (2008), “Social enterprise in Europe: recent trends and developments”, EMES Working Papers Series, 08/01.

Defourny J. and Nyssens M. (2006), “Defining social enterprise”, στο Nyssens M., *Social Enterprise. At the crossroads of market, public policies and civil society*, London and New York: Routledge.

Defourny J. (2001), “Introduction: From third sector to social enterprise”, στο Borzaga, C. and Defourny, J. (eds.), *The Emergence of Social Enterprise*, London and New York: Routledge.

Hoogendoorn B. and Penning E. and Thurik R. (2010), “What Do We Know about Social Entrepreneurship? An Analysis of Empirical Research”. *International Review of Entrepreneurship*, 8(2): 1–42.

Moulaert F. and Ailenei O. (2005), “Social Economy, Third Sector and Solidarity Relations: A Conceptual Synthesis from History to Present”, *Urban Studies*, 42(11): 2037–2053.

Monzon J. L. and Chaves R. (2008), “The European social economy: Concept and dimensions of the third sector”, *Annual of Public and Cooperative Economics*, 79(3/4): 549-577.

Petmesidou M. (2006), “Introduction”, in Petmesidou M. and Mossialos E. (eds), *Social Policy Developments in Greece*, Ashgate.

Polyzoidis P. (2015), «NGOs and Social Welfare in Greece. Reassessed: Comparative Insights and Crisis Repercussions», in: Clarke J., Huliaras A., Sotiropoulos A. D. (edit) (2015),

Austerity and the third sector in Greece. Civil Society at the European Frontline, England: Ashgate, p.: 109-116.

Spear R. and Defourny J. and Favrue L. and Laville J.-L. (1999), *Tackling Social Exclusion in Europe. The Contribution of the Social Economy*, Aldershot/England: Ashgate.

Αδάμ Σ. (2012), *Κοινωνική Οικονομία, εργασιακή ένταξη & κοινωνικός αποκλεισμός: Η εμπειρία των ΚΟΙ.Σ.Π.Ε. στην Ελλάδα*, Διδακτορική διατριβή.

Αδάμ Σ. (2012), «Κοινωνική Οικονομία και ενεργητικές πολιτικές ένταξης: Αποτελέσματα έρευνας πεδίου σε κοινωνικές επιχειρήσεις εργασιακής ένταξης στην Ελλάδα», Μελέτη 19, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών εξελίξεων, Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Σ.Ε.

Αδάμ Σ., Παπαθεοδώρου Χ. (2010), «Κοινωνική οικονομία και κοινωνικός αποκλεισμός: Μία κριτική προσέγγιση», Μελέτη 8, Παρατηρητήριο Κοινωνικών, Οικονομικών, Δημοσιονομικών Εξελίξεων, Φτώχειας και Ανισοτήτων, Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Σ.Ε.

Βενιέρης Δ. (2003), «Αποσύνθεση και Ανασύνθεση Κοινωνικής Πολιτικής: Η Ελληνική Εμπειρία», στο: Βενιέρης Δ., Παπαθεοδώρου Χ., *Η Κοινωνική Πολιτική στην Ελλάδα. Προκλήσεις και Προοπτικές*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ.: 41-80.

Bell J. (1997), *Μεθοδολογικός σχεδιασμός παιδαγωγικής και κοινωνικής έρευνας*, Αθήνα: Gutenberg, σ.: 143-155.

Γράβαρης Δ. (2003), «Η σχέση παθητικών και ενεργητικών πολιτικών απασχόληση στο εσωτερικό της συνολικής κρατικής παρέμβασης στην αγορά εργασίας. Θεωρητικό πλαίσιο και εμπειρικά παραδείγματα», στο: Βενιέρης Δ., Παπαθεοδώρου Χ. (επιμ) (2013β), *Η κοινωνική πολιτική στην Ελλάδα. Προκλήσεις και προοπτικές*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ.: 335-346.

Γεώργας Δ. Κ. (2013), «Η κοινωνική οικονομία στην Ευρώπη. Ορισμοί, εμπειρίες και προοπτικές», στο: Γεώργας Δ. Κ. (επιμ) (2013), *Κοινωνική οικονομία. Θεωρία, εμπειρία και προοπτικές*, Αθήνα: Εναλλακτικές εκδόσεις, σ.: 14-40.

Craib I. (2000), *Σύγχρονη κοινωνική θεωρία. Από τον Πάρσονς στον Χάμπερμας*, Αθήνα:

Γράμματα, σ.: 37-50.

Εθνικό Ινστιτούτο Εργασίας (2002), *Προοπτικές απασχόλησης στον τομέα της κοινωνικής οικονομίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα.

Έκθεση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου σχετικά με την κοινωνική επιχειρηματικότητα και την κοινωνική καινοτομία στην καταπολέμηση της ανεργίας, Επιτροπή Απασχόλησης και Κοινωνικών Υποθέσεων, 2014/2236 (INI).

Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή από το Διεθνές Κέντρο Έρευνας και Πληροφόρησης για τη Δημόσια, Κοινωνική και Συνεταιριστική Οικονομία (CIREC) (2013), «Η Κοινωνική Οικονομία στην Ευρωπαϊκή Ένωση».

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2013), «Κοινωνική οικονομία και κοινωνική επιχειρηματικότητα. Οδηγός για την Κοινωνική Ευρώπη», Γενική Διεύθυνση Απασχόλησης, Κοινωνικών Υποθέσεων και Κοινωνικής Ένταξης, τεύχος 4.

Esping-Andersen G. (1990), *Οι Τρεις κόσμοι του Καπιταλισμού της Ευημερίας*, Αθήνα: Τόπος.

Ζιώμας, Δ. (2002), «Ο τομέας της Κοινωνικής Οικονομίας στην Ελλάδα υπό το πρίσμα των σύγχρονων διεθνών εξελίξεων», στο: Μουρίκη Α., Ναούμη Μ., Παπαπέτρου Γ., (επιμ), *Το Κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας 2001*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών – Ινστιτούτο Κοινωνικής Πολιτικής, σ.: 153-165.

Ινστιτούτο Εργασίας Γ.Σ.Ε.Ε (2006), «Κοινωνική Οικονομία και Οικονομία της Αλληλεγγύης», *Ενημέρωση*, τεύχος 126: 2-12.

Κασσαβέτης Δ. (2013), «Η κοινωνική επιχειρηματικότητα στην Ελλάδα», στο: Γεωργιάς Κ., *Κοινωνική Οικονομία: Θεωρία, Εμπειρία και Προοπτικές*, Αθήνα: Εναλλακτικές εκδόσεις, σ.: 83-99.

Κώστα Α. (2013), «Οργανώσεις της κοινωνικής οικονομίας και κοινωνικές επιχειρήσεις στην Ελλάδα», στο: Γεωργιάς Κ., *Κοινωνική Οικονομία: Θεωρία, Εμπειρία και Προοπτικές*, Αθήνα: Εναλλακτικές εκδόσεις, σ.: 83-99.

Laville J.-L., Nyssens M. (2001), «Η κοινωνική επιχείρηση: προς μία θεωρητική κοινωνικό-

οικονομική προσέγγιση. Η κοινωνική επιχείρηση: μία συγκριτική προοπτική», στο Τσομπάνογλου Γ. Ο. (επιμ.) (2008), *Η ανάδυση της κοινωνικής οικονομίας. Ο δρόμος της βιώσιμης απασχόλησης σε μία Ευρώπη ενεργών πολιτών*, Αθήνα: Παπαζήσης, σ.: 225-255.

Laville J.-L., et al. (2000), «Τρίτο Σύστημα: Ένας ευρωπαϊκός ορισμός», στο: Τσομπάνογλου Γ. Ο. (επιμ.) (2008), *Η ανάδυση της κοινωνικής οικονομίας. Ο δρόμος της βιώσιμης απασχόλησης σε μία Ευρώπη ενεργών πολιτών*, Αθήνα: Παπαζήσης, σ.: 127- 169.

Ματζούκας Σ. (2007), Ποιοτική έρευνα σε έξι εύκολα βήματα. Η επιστημολογία, οι μέθοδοι και η παρουσίαση, *Νοσηλευτική* 46 (1): 88-98.

Νόβα Καλτσούνη Χ. (2006), *Μεθοδολογία εμπειρικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*, Αθήνα: Gutenberg, σ.: 20-49.

Πετμεξίδου Μ. (2014), «Από την «χρυσή εποχή» στην εποχή της κρίσης», στο: Esping-Andersen G. (2014β), *Οι τρεις κόσμοι του καπιταλισμού*, Αθήνα: Τόπος, σ.:15-27.

Ρομπόλης Σ., Χλέτσος Μ., (1995), *Η κοινωνική πολιτική μετά την κρίση του κράτους πρόνοιας*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, σ.: 71-84.

Στραβοσκούφης Θ., Γεώργιας Δ. Κ. (2013), «Κοινωνική Οικονομία & Κοινωνική Επιχειρηματικότητα», στο: Γεώργιας Δ. Κ. (2013), *Κοινωνική Οικονομία. Θεωρία, εμπειρία και προοπτικές*, Αθήνα: Εναλλακτικές εκδόσεις, σ.: 137-150.

Εθνική νομοθεσία

Ν. 4019/2011 (ΦΕΚ 216 Α/30-9-2011), «Κοινωνική Οικονομία και Κοινωνική Επιχειρηματικότητα»

Παράρτημα Ι

Οδηγός Συνέντευξης (Στέλεχος)

Προκαταρτικές πληροφορίες

Ονοματεπώνυμο

Ηλικία

Φύλο

Επίπεδο εκπαίδευσης

Ιδιότητα στην Κοιν.Σ.Επ.

Στάδιο Ίδρυσης

- Ποια ήταν τα κίνητρα τα οποία σας ώθησαν στην δημιουργία αυτής της Κοιν.Σ.Επ;
- Από πού αντλήθηκαν οι, απαραίτητοι, οικονομικοί πόροι για την εκκίνηση της λειτουργίας της επιχείρησης;
- Ποια ήταν τα κυριότερα εμπόδια με τα οποία ήρθατε αντιμέτωποι κατά το στάδιο διαμόρφωσής της;

Παραγωγικές Δραστηριότητες

- Ποιες υπηρεσίες/προϊόντα παράγετε/παρέχετε;
- Ποιοι ήταν οι λόγοι που επιλέχθηκαν οι συγκεκριμένες δραστηριότητες;
- Η στρατηγική προώθησης των προϊόντων/υπηρεσιών (marketing) που υιοθετείται επισημαίνει την ιδιαιτερότητα της επιχείρησης;
- Υπήρξε ποτέ η ανάγκη διακοπής μίας δραστηριότητας; Εάν ναι, γιατί;
- Προγραμματίζετε αλλαγές στις παραγωγικές δραστηριότητές σας στο άμεσο μέλλον; Εάν ναι για ποιο λόγο;

Καθεστώς εργαζομένων

- Ποιος αποφασίζει για την επιλογή των εργαζομένων; Με ποια κριτήρια και ποια διαδικασία γίνεται;
- Πόσοι εργαζόμενοι απασχολούνται αυτήν την στιγμή;
- Ποιος είναι ο αριθμός εργαζομένων ανά δραστηριότητα;
- Ποιο είναι το καθεστώς εργασίας τους;
- Συμμετέχουν στην διοίκηση της επιχείρησης (όπως σχεδιασμός παραγωγικής διαδικασίας);

Πόροι

- Από πού προέρχονται οι πόροι του οργανισμού;

Ανάλογα την απάντηση:

Κρατικές/Ευρωπαϊκές επιδοτήσεις:

- Θα είχε δημιουργηθεί η επιχείρηση χωρίς τις επιδοτήσεις;
- Αντιμετωπίσατε δυσκολίες στην αξιοποίηση των επιδοτήσεων;

Δημόσιο ή ιδιωτικός τομέας ως αγοραστής των προϊόντων/υπηρεσιών

- Θα είχε δημιουργηθεί η επιχείρηση χωρίς εξασφαλισμένες αγορές προϊόντων και υπηρεσιών από το δημόσιο ή τον ιδιωτικό τομέα;
- Σε περίπτωση που έχετε εθελοντική συμμετοχή, αυτή ανταποκρίνεται στις προσδοκίες σας;
- Από τους αγοραστές σας ποιο ποσοστό πιστεύετε ότι σας επιλέγει λαμβάνοντας υπόψη την κοινωνική σας αποστολή και ποιο βασίζεται στα κριτήρια ποιότητα-κόστους;

Στόχοι- Διοίκηση

- Ποιοι είναι οι στόχοι που επιδιώκετε σαν ΚοινΣΕπ;
- Έχουν αλλάξει από την ίδρυση; Εάν ναι, γιατί;
- Μπορείτε να τους ιεραρχήσετε;
- Μερικοί από τους στόχους είναι διαφορετικοί και μπορούν να θεωρηθούν ανταγωνιστικοί μεταξύ τους. Έχετε έρθει ποτέ σε ρήξη (μεταξύ των μελών της οργάνωσης) λόγω της ταυτόχρονης επιδίωξης αντίθετων στόχων;

Γενικά Θέματα

- Με βάση την εμπειρία σας, ποια πιστεύετε πως είναι τα κυριότερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι Κοιν.Σ.Επ. ένταξης;
- Ποια είναι η γνώμη σας για το πρόσφατο νομοσχέδιο για τις Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις;
- Υπάρχει συνεργασία μεταξύ των Κοιν.Σ.Επ. ένταξης στην προσπάθεια εκπλήρωσης ομοειδών αιτημάτων;
- Τι θα μπορούσε να βελτιωθεί για την διόρθωση των υφιστάμενων δυσκολιών και την περαιτέρω ανάπτυξη του εν λόγω τομέα;

Παράρτημα II

Οδηγός Συνέντευξης (Εργαζόμενος)

Προκαταρτικές πληροφορίες

Ονοματεπώνυμο
Ηλικία
Φύλο
Επίπεδο εκπαίδευσης

Εργασιακή Αποκατάσταση

- Ποια ήταν η προηγούμενη σας εργασία;
- Πως ενημερωθήκατε για την ύπαρξη απασχόλησης σε αυτήν την επιχείρηση;
- Γιατί θέλατε να εργαστείτε εδώ;
- Έχετε εργαστεί σε τέτοιου είδους επιχείρηση ξανά;
- Ποια είναι η εργασία σας εδώ; Είναι σχετική με τον πρότερο επαγγελματικό σας βίο; Εάν όχι, έχετε συμμετάσχει σε προγράμματα εκπαίδευσης/κατάρτισης;
- Πόσον καιρό εργάζεστε σε αυτήν την επιχείρηση;
- Ποιο είναι το καθεστώς εργασίας σας εδώ;
- Είστε ικανοποιημένος από αυτήν σας την απασχόληση;

Διοίκηση-Στόχοι

- Κατά τη γνώμη σας ποιοι είναι οι στόχοι που επιδιώκει αυτή η Κοιν.Σ.Επ.;
- Μπορείτε να τους ιεραρχήσετε;
- Πώς συμμετέχετε στη διοίκηση της επιχείρησης;
- Έχετε έγκαιρη ενημέρωση για τα θέματα του Δ.Σ και της γενικής συνέλευσης;
- Συμμετέχετε στον προγραμματισμό των δραστηριοτήτων; Εάν ναι, με ποιο τρόπο;
- Θεωρείται μειονέκτημα ή πλεονέκτημα αυτό το μοντέλο συνδιοίκησης που εφαρμόζει η επιχείρηση (εθελοντές, εργαζόμενοι, επαγγελματίες κ.ά.);

Γενικά Θέματα

- Με βάση την εμπειρία σας, ποια πιστεύετε πως είναι τα κυριότερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι Κοιν.Σ.Επ. ένταξης;
- Ποια είναι η γνώμη σας για το πρόσφατο νομοσχέδιο για τις Κοινωνικές Συνεταιριστικές Επιχειρήσεις;
- Τι θα μπορούσε να βελτιωθεί για την διόρθωση των υφιστάμενων δυσκολιών και την περαιτέρω ανάπτυξη του εν λόγω τομέα;